

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 4 (17333)

2007 чылдың
ЯНВАРЬ 16,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 15.00.
Садар өртээ 4 рубль.

УРУГЛАРГА ОНЗА БЕЛЕК

Бистиң республикада өг-бүлеге болгаш ие-чаштарга сагыш човаашкын улуг. Ооң бир чижээ – чер-черлерде социал төптөриңиң доктаамал ажылдап турары. 1992 чылда Ш. Д. Ооржактың бир дугаар президент чарлыгы өг-бүле, ие-чашка күрүне деткимчезиниң дугайында болганы таварылга эвес.

Бо эрткен улуг-хүнде, январь 14-те, Тес-Хемниң Самагалдай суурга өг-бүлеге болгаш уругларга социал дузаның комплекстиг төвүнүң ажыдышкыны болган. Ол Чаа 2007 чылда уругларга онза белек болган. Чогуң социал төп кожунга тургустунгандан бээр он чыл болуп турар. Комплекстиг кылдыр ажыттынып турар чылдагааны дээрге, төптүн мурнундагы эрги бажыңга моон соңгаар улуг назылыг кижилер турар, а чаа ажыттыңан бажыңга чединмес өг-бүлелерден школа назылыг бичии уруглар турар.

Самагалдайның төвүнде шаанда аалчылар хүлээп алыр ийи каът ээн турган бажыңны кыска хуусаада септеп-селээш, 40 оруннуг социал дузаның төвүн ажыткан. Ооң ажыдышкынынга Чазак Даргазы Ш. Д. Ооржак киришкен. Ол байыр чедирген чугаазыңга мындыг социал төптөр республикада ам-даа немежип турарын демдеглээш, бо чоокку үелерде Чадаанада, Бай-Хаакта, Дерзиг-Аксинда, Кызыл хоорада 75 оруннуг социал дуза черлериниң немей ажыттынып турарын дынаткан. Ол дээрге чер-черлерге социал ажылга-даа дөгүм, чединмес өг-бүлелерге, бичии уругларга, хоочуннарда-даа улуг дуза болур. Самагалдайның социал төвүңе кайгамчык онза, чараш бажыңны септеп алганын, ында уругларның бүгү талалыг өзүп-сайзыраарыңга таарымчалыг байдалдар тургустунганын Шериг-оол Дизижиикович онзалап демдеглээш, коллективтиң моон соңгааргы ажыл-ижинге, уругларны төлөп кижилер кылдыр өстүрүп-кижизидеринге улуг-улуг чогадыкчы чединшиктерни күзээш.

Ажыдышкыңга сөс алган күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө сайыдының оралакчызы Любовь Никифорова, кожуун чагы-

раарын күзээш, боттарының ээлчээнде белек-селектерни-даа сөңнегилээн. Чижээ, чонну ажылга хаара тудар төптүн даргазы Лапчаа Кара-оол дузалал ажыл-агы-

рыкчызының хүлээлгезин күүседип турар В. Д. Чоооду, комплекстиг социал төптүн директору Розалия Оюн, тудугжулар бригадири Мирослав Томбуу чылганнарда байыр чедиргеш, улуг деткимчеи дээш Тыва Республиканың Чазаанга, Ш. Д. Ооржакка, Социал хөгжүлдө болгаш күш-ажыл яамызыңга өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Кызыл кожааны кескен соонда, ажыдышкының киржикчилери бажыңның иштин сонуургап көргөн. Ийги каътта уругларның удуур өрээлдер, тренажер залы, ойнаар зал, медпункт, адаккы каътта дааранылга цеги, столовая чогуур негелделер езугаар деритинген. Септелер соонда, шынап-ла, кылаңайнып турар. Уруглар аңаа чурттавышаан, чанында школага барып өөренирлер.

Байырлалга киришкен кижилер төптүн моон-даа ыңай сайзы-

йыңга бир хойну бергеш, чылыб бээрге, бажыңның даштыңга уруглар ойнаар шөлчүгешти кылдыртып бээрин аазаан. Белектерге хураганыг хой, ийи өшкү база немешкен. Шынап-ла, өңчүнүн өзээ салдырган.

Ниитизи-биле Самагалдай багай эвес амыдырап-чурттап турар. Бо чоокку үелерде ында Россияның көдээ ажыл-агый банкызының, ажаалга банкызының салбырлары ажыттыңан. «Банкылар ажыттыңарга, байырының демдээ» деп баштак, шынап-ла, уткалыг хире. Ынчангаш Самагалдай моон-даа ыңай хөгжүп-сайзыраар, октаттыңан эрги бажыңнарны социал төп ышкаш, шак мынчалдыр хөгжүлдениң объектилеринче «хуулдуруп» алырыңга идегелдер улуг.

Н.МОНГУШ.

М.ОНДАРНЫҢ тырттырган чүрү.

Чазак Даргазының ажыл-албаны КЫПЫМАП БУУРААШКЫН

Январь 11-де Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак Тываның эрге-хоойлу камгалаар органнарының киржилгези-биле хуралды эрттирген. Аңаа Тываның элээн каш бүдүрүлгелеринге хамаарыштыр республиканың үндүрүг инспекциязының бүгү-ле «таарыштыр кылган» буураашкынар чорутканыңга ханы хыналдаларны чорударының эргежок чугулазының дугайында чугаа болган. Ооң мурнунда кежээ Чазак Даргазының ужуражып чугаалашканы Күрүне эт-хөрөңгизин эргелеп-башкарының талазы-биле агентилелдин директору Шолбан Кууларның бодагы-биле алырга, үндүрүг инспекциязы оппозицияның талазындан республика бүдүрүлгелерин өжегээр буураашкыны таварыштырарын планнаан хемчеглерин боттандырып турар. «Коммунальщик» КУБ буураан деп санаттыңан болгаш ында түр салдыңан даштыкы башкарык-

чының негелдези-биле январь 15-те бүдүрүлгениң 84 санныг ажылчыны ажыл чок артар.

Ындыг-даа бол, «Коммунальщик» бүдүрүлгени буураан деп санааны чигзинчиг болуп, үндезинерден алгаш көөрге, аңаа шыңгыы хыналда негеттинип турар. Ындыг хевирлиг кылымал буураашкынар, Шолбан Кууларның чугаазы-биле алырга, хой кежинден тон даараар болгаш даараанылга фабрикаларыңга база болур деп турар хире. Эрге-хоойлу органнары-биле болган хуралга Чазак Даргазы оларга саадал чокка бүдүрүлгелерниң буураашкын чарлаан барымдаа бүрүзүн ханызы-биле хынаарын дааскан, оон аңгыда ук айтырыгны Чазактың федералдыг яамылар болгаш ведомстволарның харыс-салгалыг ажылдакчыларын чалааш эрттирери калбак хуралыңга база сайгарып көөрү шийтпирлеттинген.

Бистиң корр.

ПРОКУРОРЛАРГА ШАҢНАЛДАР

Тыва Республиканың прокуратуразыңга Россияның прокуратуразының 285 чылыңга тураскааткан байырлыг хурал болуп эрткен.

РФ-тиң Чиңгине прокурору Ю.Я.Чайканың дужаалын ТР-ниң прокурорунун улуг дузалакчызы Антонина Кочега номчаан. Прокуратура органнарыңга хөй чылдарда албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип келгени дээш РФ-тиң прокуратуразының 285 чылы-биле холбаштыр РФ-тиң Чиңгине прокурорунун хүндүлел бижиктери-биле Кызыл хооранының прокурорунун улуг дузалакчызы Светлана Ажыны, ТР-ниң прокуратуразының килдис начальниги Анна Григорьеваны, Чеди-Хөл кожунунун прокуратуразының 1-ги категорияның специализи Ольга Неволинаны шаңнаан.

ТР-ниң Чазак Даргазының чанында Хөй-ниити айыыл чок чорук чөвүлелиниң удуртукчузу Биче-оол Шырап ТР-ниң күрүне шаңналдары-биле ТР-ниң прокуратуразының ажылдакчыларын шаңнаар дугайында ТР-ниң Чазак Даргазы Ш. Д. Ооржактың Чарлыын номчаан.

ТР-ниң прокуратура ажылдакчыларыңга республиканың күш структуразының болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарының удуртукчулары чылы-биле байыры чедирген.

ТР-ниң прокуратуразының парлалга албаны.

Кажан? Каяа? Чүү?

СОҢГУЛДАНЫ ЭКИ ЧЫРЫТКАНЫ ДЭЭШ...

Тыва Республиканың Соңгулда Комиссиязының «2006 чылда күрүне эрге-чагыргазының органнарыңче, тус чер бот-башкарылганың органнарыңче соңгулдаларны болгаш соңгулда хоойлужудулганың айтырыгларын массалыг информация чепсектеринге чырыткан эң тулган материал дээш республика конкурсузунун түңнелдериниң дугайында» доктаалды үндүрген.

Конкурсуң лауреаттарын шаңнааның талазы-биле алырга, бирги шаңналды (7500 рубль) республиканың ниитилел-политиктиг «Шын» солунун штаттан дашкаар корреспонденти Танов Кыргысович Чигден алган. Ийги шаңналды (5000 рубль) «Центр Азии» солунун кол редакторунун оралакчызы Анна Анатольевна Лачугинага тывыс-

кан. Үшкү шаңналга республиканың ниитилел-политиктиг «Тувинская правда» солунун килдис эргелекчизи Инна Павловна Принцева төлөптеп болган. Оон аңгыда мактал шаңналдарны «Чаа орук» солунун штаттан дашкаар автору Даш-оол Кан-оолович Ондарга, «Тувинская правда» солунун кол редактору Леонид Хуна-оолович Натпит-оолга болгаш «Шын» солунун ниитилел-политиктиг килдистиң корреспонденти Чойганмаа Валерьевна Сатка тывыскаан.

Оон аңгыда электроннуг МИЧ-терге соңгулданы чырытканы дээш база үстүнде ышкаш шаңналдарны хөй журналистерге тывыскаан.

КОНКУРСКА ТИИЛЭЭН ЖУРНАЛИСТЕР

Республиканың «Чонардаш демир-үжүк бажы» деп журналистерниң мергежи-

линиң конкурсуңга дараазында журналистер тилекчилер болган.

«Культура болгаш сүлдесүзүк» номинацияга массалыг информация чепсектериниң парлалгазындан (МИЧ) хоочун журналист М.А. Хадахан, электроннуг МИЧ-ден «Тыва» куртелерадиокомпанияның (КТРК) телестудиязының башкарыкчызы А.И. Чымба;

«Улусчу чаңылдарның катап төрүттүнери» номинацияга МИЧ-ниң парлалгазындан «Тувинская правда» солунун килдис эргелекчизи М.М. Кенин-Лопсан, электроннуг МИЧ-ден «Тыва» КТРК-ның телестудиязының башкарыкчызы С.М. Ондур;

«Суд системазының дугайында эң эки материал» номинацияга МИЧ-ниң парлалгазындан «Плюс-информ» солунун корреспонденти А.В. Чимит, электроннуг МИЧ-ден «Тыва» КТРК-ның радиодамчыдылга студиязының редактору Л.Х. Иргит;

«Кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаар» номи-

нацияга МИЧ-ниң парлалгазындан «Тыва» КТРК-ның телестудиязының корреспонденти А.А. Земляной, электроннуг МИЧ-ден «Тыва» КТРК-ның телестудиязының корреспонденти Е.В. Васильева;

«Чуртталга-коммунал ажыл-агый реформазының дугайында эң эки материал» номинацияга МИЧ-ниң парлалгазындан «Тувинская правда» солунун корреспонденти И.В. Сорокина, электроннуг МИЧ-ден «Тыва» КТРК-ның радио-дамчыдылга студиязының редактору Г.Д. Мурыгина шаңнатканнар.

Мактал шаңналдарга «Шын» солунун килдис редактору Светлана Балчыр, «Башкы» журналдың редакторунун оралакчызы Даш-оол Монгуш, «Сылдысчыгаш» солунун килдис редактору Урана Монгуш, «Тыва» КТРК-ның телестудиязының корреспонденти Оюмаа Көшкендей төлөптеп болганнар.

Тиилекчилерге шаңналдарны Парлалга бажыңыңа январь 12-де байырлыг байдалга тывыскаан.

Бистиң корр.

АЖЫЛЧЫН ХУРАЛДАР БОЛУР

2007 чылдың январь 17-де 10 шакта, январь 18-те 10 шакта Тыва Республиканың Улуг Хуралының Биче залыга Төлээлекчилер палатазы ажылчын хуралдар эрттирер.

Ооң темазы: «Тыва Республиканың 2007 чылда республика бюджетиниң төлевилелин баш удур чугаалажып көөрү». Оларга республиканың экономика сайыды Г.Ф. Балакина, саң-хөө сайыдының бирги оралакчызы М.К. Нурсат, тудуг сайыды А.Б. Свинцов олар база Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутаттары киржир.

Ону чырыдары-биле журналистерни чалап турар. Төлээлекчилер палатазы.

Федералдыг автоорукта

АМЫДЫРАЛДЫҢ, ААС-КЕЖИКТИҢ ОРУУ

Кызыл хоорайның эрги көвүрүүн чаартып кылган ажыдышыкынынга, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы, Тывада билдингир чогаалчы, эртемден Монгуш Кенин-Лопсан сөс ап чүве чугаалааш, мынча дээн: «Саян оруу дээрге—амыдыралды, аас-кежиктиң оруу-дур, ол чылдың-на чаарттынып, сайзырап турзун» деп йөрээл салганы мээң сагыжымга артып калган.

Журналист Маадыр-оол Калчан-биле «Оруктар болгаш орукчулар» деп төөгү-барымдаалыг номну бижип тургаш, архив материалдарын ажыглап, Саян оруунун төөгүзүн өөренип көөр, билип алып аргалыг болган мен. 1800 чылдар үезинде орус садыгжылар Тываны сонургап турганнар, бир-ле дугаарында олар Ус хемни тавартыр Урянхайже орукту кылырын көрүп турганнар. Тываның алдын, мөңгүн казар байлаа, аң-меңи, балык-байлаңы болгаш өске-даа чиг эди, черлик бойдузу орус садыгжыларның чилбизин хайындырып турганы билдингир.

Ону кылырының ажыктыының дугайында орук инженери Глебович 1906 чылда Иркутскин губернарунче сүмелеп кириген. Ол Усинск суурну Урянхай край-биле тудуштурар оруктуң төлевилелин кылган. Урянхай крайже кандыг-даа орук харылзаазы чок, ынчангаш ол край шак ынчаар чурттап шыдавас деп чүвени орус шинчээчилер билип турган.

1910 чылда орук инженери Глебовичинин төлевилели-биле Устун оруунун тудуу эгелээр. Ол үеде Сибирь шөлүттүрген кижилериниң «уязы» турган деп болур. Колдуунда шөлүттүрген ажылчыннар орук тудуунга ажылдап турган. Оларның карак кызыл күш-ажылының ачызында баштай тергелиг, шанақты аъттар оруу кылдырган, чоорту автомобиль оруун тудуп кылганнар. Ооң түңнелинде Тывага бир дугаар машина 1926 чылда көстүп келген.

Тываның орук албаны эрткен чылын 70 чыл болган юбилейин демдегеп эрттиргенер. Азияның төвүнде—Тыва Республиканы өске регионнар-биле тудуштуруп турар кол орук—Устун оруу болур. Саян ажыр автомобиль оруу ажыттынган соонда, Тыва Арат Республиканың социал-экономикиг хөгжүлдү деңнеп четпес улуг сайзыралды алган. Бистиң республиканың баштайгы тыва кадрлары эртем-билиг чедип алып дээш ол

оруктап ССРЭ-же өөренип чорутканнар. Тываның аар үлетпүрүнүн таван салган дериг-херекселдерни кыш, чай чок Ус оруун таварыштыр Саян сыннарнын ажыр сөөртүп турган.

Ам бо орукту күрүнениң федералдыг албан чери «Автомобиль магистралының эргелели М-54 «Енисей» Красноярск крайның болгаш Тыва Республиканың девискээринде федералдыг автооруктуң 446 километринден 1079 километринге чедир оруктуң участогун харыылап турарлар. Эскээр чугаалаарга, Минусинскин демир-орук станциязындан Эрзинин күрүне кызыгаарына чедир автоорук болур. Бо автоорук Чөөн-Саянның сынын таварыштыр Тываже кирип келген. Буйба арттының кызын хар көшкези бадар, чайын доктаамал чаашкын чаар, туманнаар, автооруктуң бо берге участогунга орукчулар хар көшкезинден камгалалдыг улуг галереязын каш чыл ишинде кылып келгенер. Нииртизи-биле бо берге автоорукта Танзыбейниң орук-септелге-тудуг эргелелин ажылчыннары кыш-чай чок 200 км автоорукту ажаап тудар талазы-биле улуг ажылды кылып чорудуп турарлар.

2006 чылда «М-54 «Енисей» автоорук эргелели федералдыг бюджеттен 437300, 987 муң рубльдин акшаландырышыкынын алган. Тускай сорулгалыг программаларга көрдүнгөн акшаны 100 хуу шинчээди алган, ооң ишинде автоорукту шын чурумчудуп, ийи шимчээшкенин шыйгыны тырттарына 8700,0 муң рубльди, 9985,0 муң рубльге орукту хемчээп кылырынга чарыгдан.

2006 чылдың кыска үезинде автооруктуң Тыва участогунга тендер садыглаашкынын ойнап алган, 30 керээлиг организациялар ажылдап чайлаан. Автооруктуң 680-ден 687 километринге чедир Абакан хоорайда баазалыг «Дороги Сибири» кызыгаарлатынган харысалгалыг эштежилге ажылдап чайлааш, 80 млн. рубльге капитал септел-

гени чоруткан. Капитал септелгени апрельде эгелээш, октябрьда доосканнар. Олар автооруктуң бо участогунга асфальт-бетон шывыгы шуут чаартып солааш, чаа дөрт каат асфальт-бетон шывыгы салган.

Суг эрттирер 7 хоорзаларны чаартып солаан, 2 коллекторларның демир-бетон хоорзаларына септелгени чоруткан. 5264 погон метр камгалал черлерин тургускан, 54 орук демдектерин салган, 101 сигнал чагыларын тургускан болгаш автооруктуң нити хемчээлинге орук кыдыын тырттырып чаарткан.

Чолаачыларның дыштаныр черлерин асфальтылаан болгаш арыглары черлерни, бок төгер доскарларны чолаачыларга таарымчалыг болуру-биле чаартып солаан. «Дороги Сибири» КХЭ-ниң удуртукчузу Виктор Головашов хөй чылдар ишинде Тываның оруктарына ажылдап келген болгаш «М-54 «Енисей» автоорук эргелелинги специалистери-биле бир демниг ажылдап чоруур.

Алды болгаш он км автооруктуң участогун «Восток» КХЭ-ниң ажылчыннары 120 млн. рубльге кылып дооскан. «Восток» чоокку чылдарда автомобиль оруктарын тудуп эгелээнер. 1996 чылда, ынчан «Тыва автоорук» эргелелинги начальниги турган С.С. Санаа девискээр автоорунун тудуундан эвээш хемчээлдиг ажыл берип турган. Ооң мурнунда олар чуртталга бажыңнарының тудуун кылып, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының чагыын күүседип ажылдап турганнар, ынчалза-даа ажыл төлеверин олар үезинде төлеп бербейн келгенер. Бо хүнде «Восток», чингине директору Сергей Уюсовтуң билдиги удуртулгазының ачызында бут кырында быжыгы-биле туруп келген деп болур.

Олар сөөлгү чылдарда колдуунда «М-54 «Енисей» автоорукта ажылдап чоруурлар. Бүдүрүлгедге ийи асфальт-бетон заводу, лабораториязы-биле катый чууруп-сортулаар комплекс бар. Чылдың-на автотарыгы чаарттынып кел чыдар, чүгле бо чылын автогрейдер, экскаватор, цемент сөөртүр машинаны, беш «КамАЗ»-ты, ийи чуур машиналары садып алганнар.

«М-54 «Енисей» автоорук эргелелинге хамааржыр 15 суг эрттирер хоорзаларны «Дороги Сибири» КХЭ, «Восток» КХЭ, «ДПМК «Минусинская» КХЭ, «АВИК» ААН

19 млн. рубльге септелгени чоруткан. Кебез болгаш Безымянный хемнерде көвүрүлгелерни чаартып кылган.

Мен бо автооруктуң Цаган-Тологой күрүне кызыгаарындан эгелээш, Минусинскиге чедир чораан мен. Сөөлгү чылдарда кончуг хөй ажылдар Саян оруктарында кылдынган боор чорду. Ниити автоорукта кылдынып турар ажылдар талазы-биле «М-54 «Енисей» федералдыг автооруктуң начальниги С.С. Санаа мынчаар чугаалаар:

— Саян оруу чаңгыс шак ишинде үзүктели бээр болза, ол бистиң республикага улуг айылды тургузар. Ынчангаш Буйба артын харыылап турар Танзыбейниң орук-септелге-тудуг эргелели эң эки техника-биле хандырттынган болгаш «Полюс» арт кырында кыш, чай чок ээлчег аргазы-биле ажылдап, ажаап хайгаарап чоруурлар. Автооруктуң бо участогунда эң айылдыг доктаамал хар көшкези бадар черлер бар. Федералдыг бюджеттен бердинген акшаны долзуу-биле шинчээди алган бис. Ам-даа Саян оруунда кылып ажылдар хөй. Ылаңгыя Буйба артында хар көшкезинден камгалал галереязының тудуун уламчылаар.

Тываның девискээринде Калдак-Хамар артының ишинде оруктарга улуг ажылдар кылдынган. Ооң-биле чергелештир Шуурмак суурну оя бээр автоорукту чаартып кылып турар. Эрзинден Цаган-Тологой заставазынга автоорукту асфальтылаар ажыл көрдүнгөн.

Нииртизи-биле керээлиг ажылдап турар организациялардан аңгыда, автоорукту ажаап тударына колдуунда үш бүдүрүлгө ажылдап турар: Танзыбейниң орук-септелге-тудуг эргелели, Туранның болгаш Кызылдын орук-ажыгдал бүдүрүлгелери. Үш организация керээлиг ажылдап турар: Шушенск районун Казанцево суурда «Магистраль» күрүне бүдүрүлгези, Кызылда «Восток» КХЭ, Самагалдайның орук-септелге-тудуг эргелели. Нити ажылчыннарының саны 300 чедип турар. Федералдыг автоорукту ажаап тудуп турар болгаш оларның техниказы колдуунда чаа болгаш четчири-биле хандырттынганы-биле оларның ажаап тудуп турар автоорунга федералдыг инспекторлар безин эки үнелелди эрткен чылын бергеш барган.

Сергей ХЕРТЕК.

Шыдыраа

ТЫВА КЫЗЫ СПОРТ МАСТЕРИ АТТЫГ

Екатеринбург хоорайда Уралдың юридиктиг академиязының 5-ки курузунун студентизи, Тыва Республиканың шыдыраага каш дакпыр чемпиону Валерия Куулар эрткен чылдың төнчүзүнде тыва шыдыраачыларның аразындан бир-ле дугаар спорт мастери норманы күүсеткен. Ам ол дыштанылгада чанып келген болгаш спорт мастери адын камгалап алганының дугайында шынзыдылга бижин алырын манап турар. Ынчангаш Тывадан шыдыраага бир-ле дугаар мастер атты өвүр кызы Валерия Николаевна Куулар чаалап алган болур.

Бо хүннерде шыдыраага баштайгы тыва мастери вис (эр улус аразында амдызында чок) январь 20-де эгелээр «Азия төвү-2007» рейтинг турнирге киржир дээш белеткенип турар.

Ол дугайында допчу тайылбырдан кылып бээрин Тыва Республиканың шыдыраа федерациязының оралакчы даргазы Мерген Кыргысович Анай-оолдан билээр бис, ол мынчаар чугаалап берди:

— Валерия Куулар шыдыраага спорт мастери норманы күүсеткен деп өөрүнчүг медеэни алдывыс, ол дугайында интернетте база бижээр. Ону бадыткаан шынзылганы алырда, 3 муң рубль ажыг акша төлээр чүве бооп-тур. Ынчангаш Валерия дыштанып чанып келгеш, ол төлеверин чорудупкан. Ам албан езузу-биле мастер дептерин алыры арткан. Ынчангаш бо өөрүнчүг болгаш төөгүлүг болушкун-биле Леравыстың ада-иезинге, башкылары болгаш тренерлеринге, дөргүл-төрелдеринге, чаңгыс чер-чурттугларына

база бүгү Тываның шыдыраачыларына изиг байыр чедирер-дир мен.

— Январь 20-де эгелээр Тывага бир-ле дугаар регионнар аразының «Азия төвү-2007» рейтинг турниринин дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бо маргылдааже амдызында чүгле Хакасияның Абакандан шыдыраачыларны чалаан бис, оон 9 спортчунуң келирин бадыткаан бижик чедип келген. Маргылдааны база-ла Абакандан келген судьялар шииткеп эрттирер.

Маргылдааның эртер дүрүмүнүн дугайында саавыры бүгү кожууннарже чоруткан бис. Билбээр улуска «Шын» солун таварыштыр база катап дыннадып олур мен. Тываның шыдыраачыларын чүгле 1-ги разрядтан өрү маргылдаага кирер бис. Ол кирерде төлеверлиг: бирги разрядчылар — 2000, спорт мастеринге кандидаттар — 1700 рубль дадывыр төлээр.

Маргылдаавыс долзуу-биле ботхандырттынар болганда, чыып алган дадывыр акшавыс шаңнал-макталче,

соңгаартан кээр судьяларның, эң улуг рейтинглиг шыдыраачыларның удуурчыдар, чөмненир болгаш өске-даа чарыгдалдарынче кирер.

Санал турарывыс-биле Тывадан 20-ден эвээш эвес шыдыраачылар киржир. Ынчангаш бо маргылдааның түңнели-биле Тываның шыдыраачыларының деңгели көстүп келир ужурулуг. Бир эвес Абакандан келген мастерлер, кандидаттардан дора эвес болзувусса, дараазында Красноярск хоорайдан болгаш крайдан шыдыраачыларны база чалаар бис. Алызы барып Моолдан, Бурятиядан, Калмыкиядан спортчулар чалаар бодал база бар. Ынчан маргылдаа делегей чергелиг апарып болур. Ол Кирсан Илюмжоновка коштунар сеткил-биле укталган амдызында башта бодал-дыр ийин.

Ам болур маргылдааның киржикчилерин ооң түңнели-биле Шыдырааның делегей федерациязы — ФИДЕ-ниң рейтинг чизезинге кириер. Ынчангаш Тываның шыырак шыдыраачылары бо маргылдаага албан киржири кончуг чугула.

Маргылдаа январь 20-де 12 шакта Кызылдың национал парыгына эгелээр, январь 25-те доостур. Ону көөрүнче шыдыраага сонургалдыгларны чалап тур мен.

Бистиң корр.

РФ-тиң Саналга палатазының хыналдазынга хамаарыштыр

КЕЗЕМЧЕ ХЕРЭЭН ОТПУРГАН

Россия Федерациязының Саналга палатазы ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының саң-хөө ажыл-чорудулгазының хыналдазының түңнелдерин үндүргеш, чарлаан, нииртизи-биле 39,6 млн. рубльдин саң-хөө хажыдышыкынары илерээр.

Кол хажыдышыкынар Хуралдың ажыл-агый эргелелинде болган. Ол юридиктиг албан чер болбайн турар хирезинде, сүлделиг таңмалыг, банкыда агар саныг, боду акша-төгерики чарыгдар, керээлерни чарар эргелиг организация болуп турар. Ынчангаш 2006 чылдың дургузунда хоойлу езугаар эвес сайгарлыкчы чорукту кылып, 10 млн. 136 муң рубльди болгаш өске-даа акша-хөреңги орулгазын агар санынче кирип алган. Өнчү-хөреңгиниң ээзи ТР-ниң күүсекчи эрге-чагырга органының чөпшээрели чокка ажыл-агый эргелели дыка хөй транспортту үндүр бижээр болгаш садып-сайгарган. Бо бүгү кирип алган акшазындан республика бюджетинче орулга кирибээр. ТР-ниң Эт-хөреңги талазы-биле агентлигинин чөпшээрели чокка 151,6 муң рубль түнүг күрүне өнчүзүн «Дошка» кызыгаарлатынган харысалгалыг ниитилелге дамчыдып берген болгаш өске-даа саң-хөө хажыдышыкынары илерээр.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ажыл-агый эргелелинги албан-дужаалдыг кижилеринин хоойлу езугаар эвес сайгарлыкчы чорукту кылып турган барымдааларына үндезилээш, Тыва Республиканың прокуратуразы 2006 чылдың декабрь 29-та РФ-тиң Кеземче хоойлузунун 171 чүүлүнүн 2 кезээниң «б» пунктузу-биле кеземче херээр оттурган.

Кеземче херээниң истелгезин чорудуп турар үеде Хоойлужудулга палатазының ажыл-агый эргелелинги начальниги Алексей Монгушка, кол бухгалтер Калзынмаа Чаш-оолга кем-херекти үүлгеткени дээш буруу онаар хире байдал бар болуп турар.

Бистиң корр.

Эрткен чүс чылдың алдан чылдарында Тывага «Республиканың колхозтар аразының төлевилел» болгаш «Республиканың көдээ ажил-агый техника төлевилел» бюролары ажыттынган, олар Красноярскиниң, Новосибирскиниң тудуг төлевилел институттарының салбырлары болуп турган.

1988 чылда ооң баазазына «Тываагроулетпүр төлевилел институту» тургустунган. Маңаа чүс ажыг билии шыырак, бодунуң херээн эки билир төлевилелчилер, архитекторлар, инженерлиг болгаш өске-даа мергежилдин тускай эртемнигери ажылдап турган. Төлевилелчилер Тывага колхозтарның, совхозтарның, көдээ ажил-агый техниказының материал-техниктиг баазазын быжыглаарына, бурунгаар хөгжүдеринге, мал болгаш чер ажылын сайзырадырына ажыктыг хөй саныг объектилерниң төлевилелдерин кылган. Оларны езугаар республикага көдээ ажил-агыйны хөгжүдеринге биче эвес салдарын чедирген хөй тудугларны ажылгалга кириген, бо бүгүнүң санын салаа басып санаары берге. Бодунуң херээнге бердинген кайгамчыктыг төлевилелчилер ажылдап турар, ындыгларга Н.П.Юманова, Л.А. Чередниченко, Э.А. Данчинова, В.С. Загвоздина, Э.Л. Зверкова болгаш өске-даа онон кижилер хамааржыр.

Төлевилел бюрозунга болгаш төлевилел институтунга билии шыырак аныяк кадрлар немежи, арга-дуржулгалыг хоочуннарның чаагай херээн чедишкинниг уламчылап турарлар. Кызылдың политехниктиг институтун чедишкинниг дооскаш, 1980 чылдың эгезинде Делгермаа Куулар төлевилел бюрозунга ажылдап кирген. Баштайгы чылдарындан эгелээш, бодунуң мергежилинге бердинген, кончуг кызымак, чогаадыкчы бодалдарлыг, ажил-иши,

Төлевилел институтунуң удуртукчузу Делгермаа КУУЛАР.

негелделиг, хөй-ниитичи специалист дээрзин көргүскен. Ынчангаш төлевилел институтунуң мергежилдинг төлевилелчилериниң санына ол кирген. Ажылдап келген чылдарының дургузунда көдээ ажил-агый бүдүрүлгезин хөгжүдеринге ажыктыг чугула эвээш эвес төлевилелдерни чогаадып кылган.

Делгермаа Куулар мергежилин бедитпишаан, дуржулгалыг хоочун төлевилелчилерниң, «Тываагроулетпүр төлевилел» институтунуң удуртукчулары Владимир Каңоолдун, Тимофей Бочкаревтун, Владимир Брокерттин ажылының байлак арга-дуржулганын доктаамал шингээди ап, бодунуң ажил-чорудулганына чогаадыкчы езу-биле ажылдап келгени кончуг ажык-

тыг болган.

Делгермаа Комбукаевна Кууларның төлептиг ажил-чорудулганын барымдаалааш, 1995 чылда төлевилел институтунуң удуртукчузунга депшиткен. Ынчан чурт рынок экономиказынче шилчип турган акшакөпөк чедишпес, хамык дерг-херекселдер ховартаан, оларның өртек-үнези хемчээл чок улгаткан, амыдыралдың деңгели кудулаан реформаның кончуг берге чылдары турганын ам-даа утпаан бис. Моон уржундан эрткен чүс чылдың тозан чылдарының төнчүзүндө дыка хөй бүдүрүлгелер, организациялар буурап дүшкен, чамдыктары харындаа ажил-чорудулганын соксаткан болгай. Удуртукчунуң билдиг хемчеглерни алганының ачызында

чылын караңгыда уруглар столоваяга чемненер дээш сынмарлажып тургаш, 3 класс бичи уругну бир оол идиптерге, бок хааржааның кырынче аңдарылгаш бир караа дежилген. Ол инвалид кижиниң чангыс уруу-дур. Кайы хире хомуданчыг-дыр. Өөреникчилерни караңгы черге чемгерери шуут берге. Бо хире сайзыраңгай үеде, бисти

төлевилел институту ажил-чорудулганын хевээр камгалап арттырган, бодунуң ажыктыг херээн уламчылап келген. Бо дээрге удуртукчунуң ачы-хавыязындан болганын демдеглээр апаар. Ынчангаш Делгермаа Комбукаевна төлевилел институтун он чыл ажыг багай эвес удуртуп турар. Ниитизи-биле ол мында чээрби беш чыл ажылдап турар. Ооң күш-ажыл дептеринде бо төлевилел институтунга ажылдап кирген деп чангыс бижилге бар, ынчангаш ол бүгү ажил-чорудулганын бердинген ынак херээнге тураскаадып чоруур. Ооң хөй чылдарда үре-түнелдиг ажил-чорудулганын үнелеп көргөш, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

Мурнады боттандырар «Агроулетпүр комплекзин хөгжүдер» национал төлевилелди республикада күүседип эгелээни-биле төлевилел институтунуң мурнунда чугула сорулгалар салдынган, чаа каяалар болгаш өске-даа объектилерниң төлевилелдери кылыр чагылар кирип турар. Институттун төлевилелчилери даалгаларны чедишкинниг күүседип шыдаар билии, арга-дуржулганы, чогаадыкчы бодалдары бар. Оларга Н.В. Кочеткова, С.Н. Чыдым-оол, О.Л. Обухова болгаш найыралдыг коллективтин өске-даа ажилдакчылары хамааржыр.

Василий ДОНГАК.

Тожудан ийи чагаа

ХОМУДАВАС АРГАВЫС ЧОК

Бистиң Ий сумузуна бир муң ажыг чурттакчы бар; ийи школа (Ий ортумак школазы, кадыкшылга школазы), садик, эмнелге пунктузу, чагырга чери, көдээ клуб, хуу садыглыг 5-6 сайгарлыкчылар бар. Өреге саны 300 ажыг. Чаш ажы-төл, өөреникчилер хөй. Пекарнявыс база хуу.

Төөгүден бичи чүүлдү таныштыра кааптайн. Колхозтажышкын 1949 чылда эгелээн. Сумуну «Май 1» деп адааны ол. 1950 чылдар эгезинде кожуунга бир дугаар бистиң Ий бичи хемивистин суунуң күжү-биле суг-биле ажилдаар электри станциязын чалаттырып келген орус кижилер ажылдадып үндүрген. Ооң тудуунга суурнуң улуг, биче эр, херээжен чону киришкен. Тожунуң Тоора-Хемден, Салдамдан база өске-даа сумулардан чон аъттыг, чадаг кылаштажып келгеш бистиң клувувуска танчылап, хөглөп, солун чүүлдерни эрттирип турганын улуг назылыг улус ам-даа сактып, ажы-төлүңге чугаалап чоруур. Баштайгы техника аймаа база бистиң суму-вуска көстүп келген. Колхозчулар шупту ажылды хол-биле кылып, суурну туткан. «Май 1» колхоз миллионер турган. Оор-сук, арагалашкын, корум-чурум үрээр чорук турбаан. Малдың каш чүзүнүн өстүрүп, чер ажылын хөгжүдүп, аннап, балыктап тургаш колхозту байыткан.

Амгы сайзыраңгай үеде чырыкты Тоора-Хемде электри станциязындан берип турар. Адыр-Ке-

жиг, Ий сумулары чырык ажыглаары-биле ийги черниң чурттакчылары апардывыс. Тоора-Хем, Салдамга чырыкты шоолуг өжүрбес, бистиң сумуларга неделя иштинде безин чырыкты бербейн баар. «Солярка эвээш, суурларга чырыкты кызырар» дээр. Солярка «солагай» талаже чоруп турар деп дидир-дидир чугаалар тыптып турар апарган. Бичи сумулар биле кожуун төвүнүң ылгалы улуг хире.

Сөөлгү каш чылдарда 2-3 шак хире үеде өжүрер азы дүне өжүрер турду. Ам чырыкты эң-не ажылаар үеде өжүрер, «угбас» дээр апарган. 2006 чылдың чайгы үеден эгелеп, байдалывыс улам баксыраан. Бир хонукта 24 шак бар, биске эртенги үеде 7-8.30 шак чедир, хүндүс каяан-даа өжүрүп каар, кежээ 4 шактан 11 шакка чедир база өжүрер. Бичи хат болу бээрге, албан өжүрүп каар азы каш-даа хонукта чырык болбайн баары база бар.

Бистиң чурттакчыларывыс чырык өртээн төлөп турар. Төлевейн турар улус база бар хире. Олар хөй эвес. Төлевес улусту сагындыргаш, үзе кезип турза. Бир каш кижилер дээш, бүгү чон чырык чок артар эвес. Чонну өөрөтсө, сургаза.

Даргаларывыска, депутаттарывыска чеже чугаалаар, чангыр бис. Оларга изиг-даа, соок-даа эвес. Өртээн долузу-биле төлөп каарга безин, садикте уругларны кежээ 4 шакта алыр апаар. Интернеттин столоваязындан 100 ажыг өөреникчилер чемненер турар. Эрткен

КАРАҢГЫДА ХАЛАЛЫН

Тожуда улузунга төрөлдөп чедер бергеш, хөй чүүлдерге дыка таарзынмадым. Ылаңгыя чырыкты дүне-хүндүс дивес өжүрүп келири хомуданчыг.

Улустуң таптыг-ла дыка херектиг үезинде өжүрүп кааптар. Тожунуң төвү Тоора-Хемден өске сумулар орта чырык көрбейн турар болду. Мээң билirim кыдыкы Соңгу чүкке деңнештирген кожууннарже кыварчаар материалдарны үезинде чедирген деп массалыг информация чепсектеринге бижип турду. Солярка эвээш деп чылдагаан-биле өжүрүп турар. Ол ындыг эвес, ону өскээр ажыглап, самчыгдар дээш чонну түредип турарлар.

Сактырга көшкүн амыдырал ышкаш, лаа, дең чырыгы ажыглап чурттап чоруурлар. Кандыг-даа ындыг сайзырал чок. Чырыктын бары-чогу билдинмес, 24 шактын иштинде каш-ла шак иштинде чырык турза турар. Бо үеде чырык чокта кандыг амыдырал турар боор.

Кожуунуң сумуларына та кандыг чылдагааннарлыг болган-чок-ла чырыкты өжүрүп турар чүве. Тожу чону шыдамык улус-ла болгаш шыдажып чоруурлар. Мону черле уштап-баштап олурар даргалар, ылаңгыя республикада энерге-

чырык-биле хилинчектеп турарын хомудавас аргавыс черле чок.

Бистиң суурнуң чонунуң бо берге үеде байдалын өөренип көргөш, биске дузалаарын, чырыкты чурумчударын харылап турар даргалардан «Шын» солун таварыштыр диледивис.

Сержиңмаа БИРИНЕЙ.

Ий суур.

тиканы харылап олурар удуртукчулар бо айтырыгны сайгарып, кыварчаар чүүлдүн чарыгдалын хынап көргөн болза деп бодал бар. Бүдүн кожуунуң чону мынчаар түрөп чурттап чорда, сонгудуп алган депутаттарывыс чүге шимчевес чүвөл? Чоннуң кол кириген чагыы ол дээр чораан.

Чоокта чаа мындыг таварылга болган. Хоругдалга чыткан оол караңгыны ажыглап амы-тынынга четтинген. Бир эвес чырык турган болза, амы-тынынга четтинер бодал турбас, болдунмайн-даа болур турган. Чанынга чыткан эш-өөрү камгалап ап-даа болур турган. Хамык буруу өшкен чырык, караңгы өрээл. Бо таварылганы Тожунуң даргалары канчаар көрүп турарыл?

Чырыкты өжүрүп турарына хамаарыштыр хөй-ле чылдагааннарны чугаалап турар. Дизельдиг электри станциязы үрелик, чагылар ирээл, ону кылдыртып алырыңарга чырыкты үе-шаанда бээр бис дижирилер. Ол сөстөрни чангыс эвес, он-он чылдар иштинде чугаалап келгеннер. Чон чырыкты мана-вышаан. Караңгының халалыын чүү дээр боор.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Ооң төрүттүнген, өскен, баскан чери чурттаканчыг, барыксанчыг Улуг-Чыргакы биле Аныяк-Чыргакыларның ийи аразында шөйлүп баткан ногаан арга-эзимниг Белдир сыннарның адаанда хем кыдында — Серилиг-Алаак. Кымыл бо. Каксы-даа бол, таныжыптаалыңар.

Даг мастери — ховар мергежил

Ону Мөңгүн-оол Шигжитович Куулар дээр, көңгүс аныяк, чаа-ла 51-лиг. 34 чыл бурунгаар Чыраа-Бажы школазын эки өөредилгелиг дооскаш, ола «Чыраа-Бажы» совхозка учетчиктеп күш-ажылчы базымын эгелээш. Ооң соонда Кызылдың политехниктиг техникумунга 3 чыл өөрөнгөш, чер иштинин казымал байлаан ажык хевирге чорударының талазы-биле инженер-техник деп тускай мергежилди чедип алгаш, ол-ла чылын Каа-Хем хөмүр-даш уургайының Чадаана участогунуң чер үттээр станогунуң башкарыкчызына дузалакчылап ажылдаан.

Аал-оранының, акылары, чааваларының аайы-биле «Чыраа-Бажы» совхозка баргаш энергетиктей берген. Тываның электри четкилеринин Чыраа-Бажы станциязына үш чыл, ооң соонда Чыраа-Бажы ортумак школазының күш-ажыл башкызы бооп ажылдаан. Ам 1992 чылдан бээр бөгүнге чедир Каа-Хем хөмүр-даш уургайының Чадаана участогунуң даг мастеринде 15 чыл ажылдап турар. Шахта ажылчынарының профвилел даргазына 6 чыл ажылдаан.

Ховар мергежилдин кижизи Мөңгүн-оол Шигжитович спортка кончуг сундулуг. Шыдыраага, хол, бут бөмбүүнге шыырак ойнаар. Ол «Үежилер» деп клубтун үндезилекчизи, спорттун бир-ле хевиринге аныктар болгаш 50 хардан өрү назылыглар аразына маргылдааларны болган-чок-ла эрттирген турар кижилер. Аал-бажының херээжен ээзи Валентина Идежиевна культура талазы-биле тускай эртемниг, ол баянга ойнай бээрге, дыңнап-ла оруксанчыг, амгы үеде Чыраа-Бажы суурда «Салгал» уруглар садигинде башкылап турар. Уруу Ай-Кат Мөңгүн-ооловона суур школазында дээди эртемниг төөгү башкызы.

Даг мастери Мөңгүн-оол Кууларга 2005 чылда «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан. Ынчангаш үнүп келген 2007 чыл таварыштыр бо өг-бүлөгө аас-кежикти, ак орукту күзедим.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

Тыва Республиканың алдарлыг артизи Дамба-Доржу Дажы-Серенович Саттың чаңгыландыр ырлагылаар чараш үнүн чон магадап ханмас. Кандыг-даа кижиге салым-чаян деп чүве турар. Ол салым-чаян бичиизинден-не илереп келир. Эртем-билигге-даа, спортка-даа, уран чүүлге-даа дөмей-ле. Ол-ла бүгүндү ада-ие кижиге бичиизинден-не эскерип, бүгү тала-биле деткир чүве болза, тыва чоннуң аразында кандыг салым-чаянныг кижилерни үнмес деп бодаар силер.

Дамба-Доржу Дажы-Серенович-биле шагдан бээр-ле чоок таныш кижиге мен. Ону тодаргайлаар чүве болза, 1990 чылдардан эгелээш. Ол ынчан тыва чоннуң аас чогаалында үндезилеттинген «Тыва» деп бөлүктү тургусчуп турган. Ооң-биле бо-ла чугаалажып, бодумнуң сонургаан айтырыгларымны үргүлчү-ле сала бээр турдум. Ол кандыг-даа айтырыгны далаш чокка, билдингир болгаш тода кылдыр харыылаар кижиге. Бир-ле чугаа аразында:

— Силерниң ыраажы салым-чаянынарны эң-не баштай кым эскерип каан ирги? — деп, Дамба-Доржу Саттан айтырган мен.

Ол кезек боданып олуруп-олуруп:

— Бешки класска өөренип турумда — дээш, оон кандыг айтырыгны салыр ирги дээзинг көрүш-биле. — Школавыстың уран чүүл көрүлдизинге шилиттинген өөреникчилери районга болур уран чүүл көрүлдизинге белеткенип, хөйүнүң ырын бир класска ырлажып турган. Эжик артынга кезек дыңнап туруп-туруп, билерим ыры болуруга, чаржалаштыр ол-ла черге ырлап-ла эгеледим. Сандың Монгуш дээр башкы хенертен эжикти ажыдыпкыш, кезек хүүлү-зүрүп туруп-туруп, концерт белеткенип киржирин сүмелеп, көгү-дүп-ле эгеледи. Эртенинде школа-ның башкыларының-даа, өөреникчилериниң-даа чугаазы чүгле ол. Ховар дээр артист кижиге школада келген чүве дег, ужурашкан-на кижим ырлап көрөм дээр. Бирде-

бирде бужурганыр-даа мен. Оон-на эгелээш, школаның уран чүүл көрүлдизинге доктаамал киржир апарган мен.

— Ырлап турдуңар бе? — деп, чугааны уламчыладым.

— Чүгле концерттерге — деп кысказы-биле харыылап кагды.

1966 чыл. Дамба-Доржу ортумак школаны доозуптарга, ооң хөй-ниити ажылдарына үргүлчү идепкейлиг киржип турганын чаңгыс чер-чурттуглары билер болгаш, колхозтун комсомол секретарына соңгааш, клубка дакпыр-лап ажылдаар кылдыр шийтпир-леп алган.

Школаны чаа дооскан кижиге хары угда ийи ажылга ажылдаары белен эвес херек. Ам канчаар, чон ол хире бүзүрөп турар чүве болганда, берге дээш олурар чүве болза, чүү-даа бэптес. Ынчангаш ол үениң аайы-биле хундуску үеде комсомолчуларны ажыл-агыйга хаара тудуп, кезээки үеде клубка культурлуг дыштаныгдалар организаптап, езулуг-ла тура-соруктуг ажылдап кирипкен.

Ол үениң комсомолчуларының активчизи-даа кедегей. Кандыг-даа ажыл-агыйны чажам дивес. Кезээлерде арагы-дары ижип алгаш, корум-чурум үрөп турар кижиге-даа көзүлбес. Баян үделгези-биле янзы-бүрү оюннарны ойнап-хөглөп алгаш, чурумнуу кончуг тарап чана бээр.

Айлар-чылдар билдирер эвес, оон бээр үш чыл эрте берген. Дамба-Доржу Саттың кызымак ажыл-ижи чүгле Баян-Тала суурда

ЧАРАШ ЫРЛАРЫҢ АМ-ДАА ЧАҢГЫЛАНЗЫН-НА, САТ!

эвес, а Чөөн-Хемчик районда билдингир апарган. Ынчангаш районнуң комсомол конференциязынга ооң кызымак ажылын эш-өөрү үнелеп көргөш, республиканың комсомол конференциязының делегады кылдыр соңгаан. Ол үеде республиканың аныяк ыраажылар аразында киржир эрге дээш районнуң аныяк ыраажылар аразында конкурс чарлаан.

Хары угда ийи койгун боолаары берге дижир. Бо удаада Дамба-Доржуну ийи койгун боолап алган деп-даа хөөредип болур. Бирээде, республиканың комсомол конференциязының делегады. Ийинде, республиканың аныяк ыраажылар конкурзунга киржир эргени база чаалап алган. Суурунун чамдык улгады берген назылыг чурттакчылары ооң салым-чаянын магадап, «Артистеп-даа, даргалап-даа болур эр-дир сен. Ынчалза-даа өскөн-төртүн суурун Баян-Таланы алдаржыдып, оран-делегейге чаңгыландыр ырлап чоруур болзуңза, биске оон артык өөрүшкү турбас» деп чагып-даа турган.

Республиканың ыраажылар конкурзуна барык район бүрү-зүндөн аныяктар киришкен. Ынчалза-даа эр улустан Дамба-Доржу Сат, херээжен ыраажылардан Екатерина Бады-Суу ышкаш ырлаар улус чок болган.

Комсомол конференциязы Политиктиг чырыдышкын бажынының бичии залында болуп турда, тиелекчи болганы дээш дипломну комсомол конференциязының делегаттарының мурнунга тыпсып,

чапсарларда комсомолчуларның дилээ-биле ырлап турганын ол, дүүнүгү хүн дег, чугаалаар. Ол бодунуң үезинде аныяктарның эң-не ынак ыраажызы турганы оон-на илдең ышкажыл.

Ол чылдарда «Чечек» ансамбли «Саянче» шилчип, Тывага филармония чаа-ла ажыттынып турган. Аңаа ажылдаар аныяктарны шилип турган ужуру ол чүве-дир. Көрүлдө соонда, Тываның билдингир композиторларының бирээзи Алексей Боктаевич Чыргал-оол Дамба-Доржу-биле үр-ле беседалажып чугаалашкан. «Төр-рээр суурун Баян-Таланы оран-делегейге алдаржыдып ырлап чоруур болзуңза, биске оон артык өөрүшкү турбас» дээр чагыын ол сактып келген. Ынчалдыр-ла ол артист мергежилди шилип алгаш, шынап-ла, бо хүннерге чедир сценада чоннуң тааланчыг ырларын чаңгыландыр ырлап-даа чоруур ужуру ол.

Бир эвес ынчан ол артист мергежилди шилип албаан чүве болза, та кандыг улуг дарга оон үнер турган. Чамдык кижилер аныяктар, шыдаар-шыдавас-даа ажылынче шургул, эрге-дужаал сүрүксээр болгай. А Дамба-Доржу Дажы-Сереновичиде ындыг сеткил чок дээрзин ооң-биле чугаа кадында бодап олурдум.

Баштайгы чылдарда ооң филармониядан алыр шалыны 70 рубль турган. Хамык ужура акшада эвес дээрзин ол ажылче кирип тургаш угаап-билип, улустуң ырларын аныяк-өскенге ол-ла хевээр дамчыдып бээрин, чоннуң куль-

туразын, уран чүүлүн көдүрер дээр хып дээр оолдуң ынчангы күзели бо хүннерге чедир бүдүп чоруур дизе чазыг болбас.

— «Саян» ансамблинге үр-ле чылдар ажылдап келген улус-тур силер. Силерге арга-сүмени айтып берип чораан улус бар бе? — деп, бир чугаа аразында оон ылавылаан мен.

— «Саян» ансамблдин баштайгы уран чүүл удуртукчузу Роберт Николаевич Лесников меңээ үргүлчү арга-сүмени кадып турган. Оон аңгыда Николай Өлзей-оолдуң ырларын үргүлчү дыңнап, ооң улустуң ырларын канчаар ырлаарын хайгаарап, шингээдип ап чорааным меңээ хөлчөк улуг салдарны чедирген — деп, ол харыылады.

Дамба-Доржу Дажы-Серенович барык 37 чыл дургузунда сценадан дүшпейн, чүгле Тываның эвес, а күчү-күштүг турган Совет Эвилелиниң область, крайларына, республикаларына, а харын-даа Европа болгаш Азияның чурттарына чеже-чеже катап чедип, улус чоннуң мурнунга чеже-чеже катап бараан болганы санаары безин берге. Ол бодунуң өскөн-төрээр Баян-Талазын, Тываны оран-делегейге алдаржыды ырлап чоруурун чон чоргаарал-биле чугаалажып турар ужуру-даа ол. Ооң ол ачы-хавыязын чазак-чагырга чери бедии-биле үнелээш, Тываның улустуң артизи деп атты тывыскан ужуру-даа ол. Ол-дур харын, Сат. Ам-даа чаңгыландыр ырла-ла!

Иван ХЕРЛИИ.

Чес-Булуңнун кижилери

...ТУМАН ӨТТҮР КАРААМГА КӨСТҮР

Күчүлүг Кызыл-Тайганың баарында узун дургаар чаптып чоруткан чадаң хараганнарлыг, кызыл элезинниг, арай дагже чоок черлеринде улуг кызыл хаяларлыг белди Сүт-Хөл чонунда билбес кижиге чок. Ол бел — Сүт-Хөл чонунуң эң үнелиг одар-белчириг чери. Шагдан тура, аңаа бистин ада-өгбелеривис чурттап, күзеглеп, кыштагалып, чазалап чораан. Сууржун амыдырал турбаанда-ла, Чес-Булуң чоннуң мал кадарар, одарладыр эң-не кадар өттүг, делгем одарлыг чери чүве.

Колхоз, совхоз тургустунганда, ол чер хөй мал кадарган малчыннарывыстың чайлаа, күзээ апарган. Чес-Булуң хөл өөжүндөн куду шөйлүп баткан, алаак-шык-биле тудуш чер болгай. Мээң билерим шагда, хөл өөжүнүң аксынга чыраа улуг аъттыг Лопсан-оол адашкылар, Настык ирей оолдары-биле чурттап чорду. Оларны бичии адаанга Шарлааккай ирейниң өг-бүлезин, ооң бичии кудулдур Бызааккай ирей суг олурган. Ол дээрге Кызыл-Тайга суурунун дужунга чедир шупту хуузунда мал-маганың аалдар-ла болгай.

Чыскаалдыр бодаарымга, Терек кырган-ачавыс оолдары Сайыт суглар-биле, ооң адаанга Кордай-оол, Серет-оол акыйларның ачазы суг, оон кудулаарга, Барзан ирей, Досуума адашкылар, Иван Шывановичниң ачазы суг, Шырагай ирей дээш, оон-даа өскелер чурттап чорааннар. Ол черге сөөлзүредир, 1950 чылдардан бээр «Сүт-Хөл» совхозтун малчыннары чайлаглаар-даа,

күзеглээр-даа апарганнар.

Чес-Булуң бригаданың хөй хой кадарып өстүрүп турган малчыннар чурттап турган. Оларга Ондар Дажы, Ондар Херел-оол; Ондар Сертен-оол, Монгуш Чымба, Монгуш Дажы (Ангаалык оглу), Монгуш Кертик-оол, Монгуш Кодуп, арай өрүлдүр Ондар Серет-оол дээш, оон-даа өскелер хөй хойну кадарып өстүрүп, күрүнө мурнунга шынчы, ак сеткилдин көргүскеннер. Сөөлзүредир оларга аныяк малчыннар немешкен. Оларга Монгуш Самбуу, Доржулдай, Монгуш Тас-оол хамааржыр.

Бо малчыннарның малының баш саны өзүп, чамдыктары чоокка чедир кадарчылааннар. Оларга Монгуш Александр, Аңгыр, Быстан-оол, Канчыыр-оол, Монгуш Самбуу, Тас-оол, Сертен-оол, Дажы хамааржыр.

Мээң билерим-биле Чес-Булуң суурунун кыдыныга чурттап турган улус: Кара Чадамаа, Бадын-оол, Ондар Кордай-оол болгаш өскелер-даа, база Бөртүг Борбак-оол ирей суг база арай ишкээр хем кыдыныга олурган. Мертей-оол ирей, Дарыжык, Араптан суглар элээр кудулдур турганнар чүве.

Монгуш Экер-оолдуң адазы, тос кара кадайларның чаңгыс-ла оол кижизи, ачамның шанызы Сырбыккай база Чес-Булуңга чурттап чораан кижиге.

Бо адааным улустарның аразында кандыг кижини чок дээр. Кончуг шыырак мөгелерден эгелээш, топтуг-томаанныг кырган-ачалар, ирейлер аңаа чурттап чорааннар. Мөгелерден Быстан-

оолдуң адазы Дарыжык, Араптан база мөге, Ондар Серет-оол, Ондар Херел-оол олар база кезээде хурежип чордулар. Ол-ла улустуң аразында Чодур ирей, Хакас Серен, Семис-оол суглар база бар. Олар шупту алаак-шыкка тараазын тарып, малын малдап чурттап чорааннар.

Чес-Булуң — Сүт-Хөлдүң база бир чараш черлеринин бирээзи. Эң ылаңгыя шала часкаар чайын белди көөрге, карак чылчырыктаар өңгүр, сарыг чечектер-биле бүгү хараганнар, бел шыптыныптар — сарыг-шокар хевис чадып кээтти. Ол үеде мал семирпип, сүттөйлүп, аалдарның божа-хойтпаа элбеп эгелээр. Чоорту изиг дүжүп, ымыраа-сээк көвүдөп кээрге, Чес-Булуң аалдары Биче-Хөлчүк, Чалбак-Аргаже, чамдыктары Кезек ыяшче көжүп үнүптерлер. Ол черлер — Кызыл-Тайганың көктүг-шыктыг, аянчарлыг, бай-байлак ораны. Аңаа чайлаглаткан мал-маган деңгип семирээш, ажыг кышты тоовас, ажып эрте бээрлер.

Ол үеде көжери кончуг солун. Шарыларга, аъттарга чүдүртүнүп алгаш, малын сүрүп алгаш үнүптер. Эң ылаңгыяда көш ыттарга, бичии уругларга дыка солун. Олар аажок амыраарлар, уруглар аътка ушкажыксаар, аът мунуксаар.

Чес-Булуңдун дески белинге, Кызыл-Тайга эдээрне ол-ла хөй аалдарның хөй, өшкүзү чаптып өттөй бээрге, чаражын чүү дээр боор — чажыпкан ааржы-ла. Ол хөй малды үргүлчү кадарар улус, молдурга мунган бичии оолдар,

уруглар. Олар ада-иезинин мурнунга эң-не харысалгалыглар. Ада-иеңиң чагыг-сүмези оларга — дүрүм. Ол үеде тояп, чер кезири уруг-дарыг бар эвес. Оор-сук-даа чок, эң-не тайбың үе турганы ол. Чалбак-Хараганга бистерниң хоювус каттыжып, анай-хураганывыс чиде-даа бээр. Чес-Булуң аалдарын аралап чорааш, күзүн барып тып алыр бис. Ынчан бүгү-ле кижилер шынчы, ак сеткилдиг чорааны ол. Ам бо үеде коданга өске хой кирер болза, дораан дойлап алыр болган шаг ышкажыл. Ындыг эки үе турганын, бистин өгбелеривистиң кижизиг мөзүлүг үлегери кажан-даа уттундурбас.

Ол бүгү кижизиг, чөптүг, ак сеткилдиг, эрес, маадыр кижилер шупту Чес-Булуң чону-дур. Оларның ажы-төлү, салгалдары бистин аравыста амгы үеде кайда-даа ажылдап-чурттап чорлар.

Мөге Уран-оол, мөге Николайның угу-дөзү база ол-ла Чес-Булуңнун, Кызыл-Тайганың эки агаар-бойдузунда, ада-иезинин үлегеринде деп билер мен. Тоолда болгаш ырда кирген Чес-Булуңнун кижилеринден уттундурган улус бар чадавас, ажы-төлү ажынмас силер. Бо бүгү кижилер Кызыл-Тайганың туманын өттүр мээң караамда көстүп, сагыжымда овуру хевири мөңгө чуртунуп чорлар. Оларның ажы-төлү каң кадык, узун назылыг-ла болзунам. Чес-Булуңнун мал-маганы, дириг амытаннары онча-менди чоруур болзун.

Анатмаа МОНГУШ,
хоочун башкы.

ЧАШТАРНЫ ӨӨРТКЕН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатаның депутаты Маргарита Чүлдүм Бай-Тайга кожунунун өг-бүлеге болгаш уругларга социал дуза чедирер тепке чедип келгеш, мында турар өскүс, ада-иезинге кагдырган школа назыны четпээр уругларга Чаа 2007 чылда депутаттың белээ бир хааржак янзы-бүрү чараш ойнаарактарны төптүң директору Ч.Сегбеге, хор-гадалдың эргелекчизи С.Салчакка хүлээдип берген. Ооң соонда янзы-бүрү ойнаар машиналарны, ойнаар-кыстарны болгаш өске-даа чараш ойнаарактарны уругларга байырыг байдалга үлөп берген, белектер бичии чаштарны өөрткен.

Маргарита Михайловна уругларга Чаа чылдың байырын чедиргеш, оларга кадык-шыырак өзерин, өөрүшкүнү күзээр. Уруглар депутатка өөрүп четтиргенин илереткен.

Тээли суурун «Аян», «Чаптанчыгбай» уруглар садиктеринге Чаа чылда ойнаарактарны депутат база белекке берген.

Кожунунун өг-бүлеге болгаш уругларга социал дуза чедирер төвүнүн, Тээлинин уруглар садиктеринин коллективтери депутат Маргарита Чүлдүмге өөрүп четтиргенин илереткеш, ооң депутат ажыл-чорудулгазынга чедишикин-нерни, быжыг кадыкшылды, амыдыралына каас-кежинин, өөрүшкүнү күзээр.

Салчак БАЙЫР.

Аткаар көрүш

Кичи бүрүзү төрөөн ие-черлиг, өскөн суурлуг, кожуунуг, чоннуг болур. «Төөгүнү кижилер тургузар, төрени чазак баштаар» дээр болгай. Янзы-бүрү нация чоннун чурттап чоруур чер-тургузуунун, амыдырал байдалынын айы-биле, чер кырынга чурттаар хар-назынынын аңгы-аңгы боорун, ортумак назынын эркыс айы-биле статистика езууга эртем төөгүдө айтып, санап тодарадып каанын солун-сеткүүден кичи номчуур чорү чүвө-дир.

Тываның тараалан, хей одар-шөлдүг мал ажил-агыйлыг, тайгасыннардан агып баткан хей хемнерлиг, далай хөөлбээ чапты берген онзагай чурумалдыг, техниканын янзы-бүрү хевирлерин ажылгап чораан, хей нация чоннар чурттап чораан чери — Улуг-Хем биле Чаа-Хөл кожууну. Кижиге демейлештир алырга, кады төрөөн ийи угбашкыларга демейлеп болур. Дунмазы өзүл-доругул, амыдырал-чуртталгага өөренип, ажил-агыйның бүгү хевирин кылып билиптер апарарга, ам бодун аңгыланым бар миннип чурттап көрөм дээн ышкыш 1941 чылда Чаа-Хөл суур төптүг, Чаа-Хөл районну аңгылап, чер-девискээрин быжыг-лаан.

Ажил-агый чуртталга сайзырап, мал-чер ажылы улам-на хөгжөөн, дуза-демнежилге херек апарарга, ам база угбашка дузалаш, кады ажилдап көрээли дийип дугурушкыш, таптыг-ла 30 чылда эп-найыралдыг кады чурттап, үнгөн-кирген хоор чонун эртем-билигге, ажил-агыйның адыр бүрүзүгө быжыг-лап ажилдадып, хей-ле специалист кадрларны үстүкү ажилдарга ажилдап шыдаар кылдыр өөрөткөн кожууннар — угбашкыларны 1991 чылда Чаа-Хөл суур төптүг Чаа-Хөл кожууну кылдыр аңгылаан. Өске кожууннар-биле бир демей Чаа-Хөл кожууну (район) эрткен 2006 чылда 65 чылдааным база демдеглээнер. Бо ийи кожуун, канчаарга-даа, Тываның Улуг чогаалчызы К.К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хеминиң» унунда кады-кожа чыдар, катчып-даа, аңгылашкында чоруур ук төөгүзүндөн төрөл чоннуг кожууннар-ла болгай. Ийи кожуунун хей националдыг чурттакчыларды суурларның совхозтарынга: Чаа-Хөлге, Торгалыгга, Арыг-Үзүүге база Ак-Тургу, Кызыл-Даг суурларга ажилдап-чурттап чораан, ажи-төлдү аңаа өстүрген база көдээ ажил-агыйның хову-шөлдөрүн, малчынарның хонаш-турлаан, тайгасыннардын, кызыгаар-девискээрин эки билер болгаш кайызын-даа чер-чуртун дээр мен. Мээң ажилдап эгелээним, эрткен чүс чылдын 60-70 чылдарындан бээр алырга, мени ажил-агыйга кижизиткен, чон-биле ажилдаарынга, эртем-билигини улаштыр өөренип, ону чедип алырынга идигни, бүзүрелди көргүзүп чораан даргаларымны утпайн, оларга чылыг сөстөрүни чедирип, бүгү-ле экини күзээр мен. Оларга СЭКП Улуг-Хем райкомунун бири секретарьлары чораан: С.К. Буяндыны, К.А. Маспык-оолду, Ш.Д. Ооржакты, В.С. Неделинни; кожуунун көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин начальниктери; С.С. Ирманы, И.Е. Турну, В.В. Хангаевти, Н.В. Букшаны болгаш кадрлар айтырынын талазы-биле харыылаар, оргкилдис эргелекчизинге хей чылдарда ажилдап чораан Д.С. Дамбаны хүндүткел-биле адап, бодап, сактып чоруур мен.

Интернационалчы суурлар дээриниң бирээзи — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтун төвү Торгалыг. Мээң ажилдап барганым 70 чылдарда партком секретары: К.О. Хертек, профком даргазы М.К. Биче-оол; совхоз директорлары: (даргалары колхоз турда) Андросов, Аноприенко, М.А. Гаков, Байчоров Идрис Казиевич, Б.С. Седей; мал ажилының кол специалистеринге: В.Н. Попов, Таракановалар, Бокуштайлар, Тупицкий, З.К. Натпит-оол; инженер-техниктиг ажилдарга: Бумеров С., Балханов И., Хаднаев И. (тыва кадайлыг), Данзы-Белек

Сергей С., Дамбаа К.К.; чер ажилының специалистери: Лабоченко В.Ф., Кечил-оол М.И. дээш, оон-даа өске бода малдын Кожайга бригадири Санчы Тумат, Торгалыгга — Натпит-оол К.Ч., а тудуг талазы-биле прораб Микоэлян В.И. дээш, оон-даа өскелер ажилдап турган, суур чурттакчыларының 54 хуузу тыва эвес, хей янзы национал чоннуг суур турган. Оларның аразындан: Дудин Иван, Дакар Л.П., Железкин И., Чуруто В.А. (эң-не сөөлүнгө чедир чуртташ, бажын салган) болгаш өскелер-даа оларның ажи-төлү арыг тывалаар чорааннар.

Ша-ла-ындыг янзылыг ажил-ишти чоннуг, специалист кадрларлыг Чаа-Хөл сууру шаандан тура, тодаргайлаарга: 1887 чылдан бээр тургустунуп чурттап келген. Ам үрүг Хаван чылында 120 чылдааным демдеглээр ужуруун айтыпкан мен. База-ла чоокку 60-70 чылдарны алырга: Чаа-Хөл суурга чурттап-ажылдап чораан, «Найырал» совхозтун специалистерин адавас аргам чок-тур. Совхоз директорлары: Хвостов Е.К., Трошев Е.М., Текеев С.К.А., Ооржак Д.Х.; малдыг специалистери: Казанцев И., Захаров А.В., Чела, Суван А.Т.; хоочуннар: Арандол Т., Топтуго-оол, а салбырларга: (Үрбүн, Кара-Талга) Дыртык М.К., Аман Н.А., Межекей Валерий, Эрес-оол алышкылар, Данзыр Монгуш, Доржу В.; чер ажилынга кол агрономнарга: Бондарь Н.И., Санчай-оол Ш.Т., Мажаа Б., Седип Н.К., база мен, бухгалтерлер: Тутатчиков, Мохов, Морозова Н., инженер-техниктиг ажилдарга Голубов М.А., Верешагин дээш, оон-даа өске, кады-кожа чурттап, өөренип, ажилдап, харын-даа дыка хей хакас чон-биле эп-найыралдыг чурттаан Чаа-Хөл суур төөгүлүг амыдыралды эрткен суурларның бирээзи. Хакас чон-биле өг-бүлө тудуп, куда-төрөл болу бээринге, чоннуг Улуг-Хемни өрү-куду бадып чорааны, хакастар суурунун хем кыдынынга тургустунуп турганы улуг харылзааны болдурган. Чижек кылдыр алырга: Элбекей Т., Болдашкын К., Севээн М., Дудеп-Нава З., Чамзырын С., мээң башкыларым чораан Кызыл-оол В.С., Танчыбаева В., Чооду Ю., олар хакас өг-бүлелиглер, а Бидилиг хеминиң аксынга чадыр-өглүг чурттап чораан Дөңгүр-Ак дээрзи кыдат кадайлыг чораанын Чаа-Хөл суурунун чону билер. Алыс үндөзилеттинип тургустунарда, Чаа-Хөлге бай садыгы, Сафьянов Георгий дээр кичи турганын, кыдаттарның 5-6 садыгыгаштары, 10 ажыг орустар бажыны, хей өг-лөр турганын төөгүдө айтып турар. Эрткен 120 чылдарның дургузунда күчүлүг Енисейниң, үе-үениң аайы-биле аажылаашкынының түңнелинде, Чаа-Хөл суур үш катап орнун солуп көшкөн төөгүлүг суурларның бирээзи болуп турар.

Оң көдээ Советиниң де-вискээр эрги турганындан элээн кызырылган-даа болза, мал-маганын одар-турлаа дел-гем, нарын, тайга-сыннарлыг, Улуг-Хемче кири агып чыдар кылаң суглуг каян төөгүдөн бээр кадып-согуп көрбөөн хей хемнерлиг сиден, тараа шөлдөрлиг чер. Ылаңгыяда Енисейниң оң талазын алырга: бистин де-вискээривис: Хереме, Ус-Аксы, Үрбүн, Кашпал 1944 чылдарга чедир биске хамааржып, бистин малчын, аңчы чонувус анаа чурттап чораанының чурт-сорбаазы бар, аңаа төрүттүнгөн, чурттаан сөөлүндө Чаа-Хөл суурже чоокшулап көшкөн, аңаа школага өөрөнгөн, эртем-билигнин янзы-бүрү мергежилдерин чедип алган Үрбүн-Кашпал чурттуглар, республика-кавыстың кожуун-суурларында, хоорайда-даа бар. Амгы үенин-биле алырга, Муңгаш-Шөгүрдүн бээр, Суглуг-Шогур, оң бажы, (шаанда оң иштинге казымал байлак тывыжының ажилчинна-рының сууру турган) Алага-Какан тайгазының кыры, Ыңгыржактыг, Талдыг-Бажы, Шывылыг, Чиңге хемини ишти, оң бажы, Кара-

ЧЕР-ЧУРТТУ КАГБАЙН, ЭЭЛЭЭН БОЛЗА...

Туруг тайгазы, оң эдээнде Суглуг болгаш Кургаг Комбужактар, мээң ада-өгбөмнүн чурттары: Айттыг-Ой, Ыдык-Дөзү, Улуг-Ой аксы (төрүттүнгөн черим), Ховужук бажы, Бел-Бажы, Бидилиг хемче кири аккан Хорумнуг-Хеминиң үнгөн бажы, Калбак-Аян, Дегээлиг база бир адыры (ачамның чурту, чайлаа) Караңгы-Хем, оң агып үнгөн бажы Оңгар-Аян, Куй-Даш, Бидилиг хеминиң солагай талазында Сарыг-Хөлчүк, Чым-чак-Каат, Хаялыг-Даг, Ортаа-Хем, Куйлуг-Хемнерни ишти, оларның эгезин ап агып баканы тас баштыг Дуна тайгазын болгаш өске-даа Чаа-Хөл көдээ Советиниң де-вискээрлерин, аңаа чурттаан, күсүк уелерде диң керээлиг ынаар баар болгаш ында малчынарның чадыр бажынарның хонуп-дүжүп, айттыг-чадаг чоруу болгаш эки билер мен. Мээң адааным черлерге «Найырал», «Эйлиг-Хем» совхозтарының (директорлары Дарын-оол А.Т., Чечек-оол Т.Д.) хой-өшкүзүн, сарлыктарын Үрбүн хемге чедир ойткарып, малчынарны кадарып чордулар. Амгы үенин-биле алырга, Муңгаш-Шөгүрдүн ыңай, Үрбүн-Хемче баары тываның аңгы-тывыш кижилеринге хоруглуг апарганы хомуданчыг. Ында орус кижилер бажың-балгат туткан, чурттаан боор апарган. Чамдык бажынарны билдингир чылдаган-биле өрттөткөн-даа болуп турары бар-ла. Үрбүн-Хеминиң оң-солагай талазында тайгазында аң-меңниң кандыг-даа хевир бар. Хемде оң адыры Элчелигге кадыгы, балыктарның хөйүн, дагларда те-чунманын ойттап чоруурун, оларны хойгузупкаш, дистинчир маңажы бээрге, санаарга, хөөрөм чокка бир бөлүккө 70-80-100 ажа бээрин бодум караам-биле көргөн мен. Ол дээрге 70-80 чылдарның үезидир. Сөөлгү үеде запovedник кылып, бо ховар аңнарның өзүп көвүдээрин хандырган. Оларның хөй эвес кезини, Енисейниң ол-бо талакы эриктинде хемнер аксында, дагларда Баян-Кол дагларына чедир барын билер мен. Мээң үстүндө адааным черлерге чурттап, көжүп чорааннар, оларның ажи-төлү, Чаа-Хөл көдээ Советиниң хамаатылары, Чаа-Хөл ортумак школазынга өөрөнгөн, чурттаан чон ажил-агыйның янзы-бүрү мергежилдерин, эртем-билигни чедип алган. Бодунун төрөөн чер-чуртунун сайзыралы дээш үлүг-хуузун кирип чорааннарны хүндүткел-биле адап болур.

Оң чижээнге чаңгыс-ла Бидилиг хемге чурттап өскөн, салым-чолдун бурган чаяган хар-назынының айы-биле бар-даа, чок-даа төрөлдөрүн, ха-дунмаларны, күдээ-хүрегеннерни адаарга мындыг: Ховалыг Дүктүг-оол Д., Чүлдүм Кызыл-оол, Докаш-оол Х., Сакак Дадар-оол, Ак-кыс Михаил, Чозуту Биче-оол, Кечил Каадыр-оол, Носкал Меңниш болгаш Тоспан-оолдук, Чүргүй-оол алышкыларны, Хуурак Сүүр-оол, Сертип Маадыр-оол, Дапык Седен-оол олар, колхоз, совхоз-даа үезинде черни андарып, тарааны тарып, комбайннар-биле ажаап, машина-балгатка кандыг-даа ажилдарның чүгүн сөөртүп, мал-маганы азырап-кадарып чораан, ажил-херекке боттуг үлүүн кириген кижилер-дир.

Эртем-билигине хамаарыштыр алырга, Өвүрүнүн Хан-дагайтыда мал эмчизи дээди эртемниг Дапык Владимир Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүрөнде мал эмчизи Успун (Хуурак) Кадыг, оларның хеймер огу Успун Мерген Чингис-Хаанниң огу болуп кинода тырттырып турары база солун. Ол чүгө Мөген-Бүрөнге алдар эвес, чаа-хөлчүлөргө база алдар болур. Кижилериниң кадыын камгалаан буянын ажилда Куваа-жап (Кечил) Чечек, Ховалыг (Кечил) Рая угбашкылар, башкылап чоруур Дугар-Сүүрүн Наталья,

культура шугумунда хей чылдарда ажилдап чоруур Данзы-Белек (Далык) Нина, Хадын-оол Соскур-оол, чогаал бижип чоруур шүлүкчү Самый-оол Мартыгырны, хей чылдарда совхозунга бухгалтерлеп ажилдаан Сундуй (Сатаандай) Алдын-кысты амгы үеде чер-чуртунда малчынап чоруур Сүктер Шураны, Эрендей авашкыларны, Хорлуу Владимирни болгаш өске-даа, езулуг-ла чер-чуртунга, колхоз-совхозунга, мал, чер ажилдарына үлүг-хуузун кирип чораан-даа, чоруур-даа чаңгыс хеминиң кижилерин адаарга мындыг-дыр.

Мээң үстүндө адааным Улуг-Хеминиң оң талазында черлерге мал-маганын одар-ладып, чайлагдадып тайгалаарына эң-не берге харысалгалыг айылдыг ажилдарның бирээзи — хем кежери. Ынаар эрткен 100 чылдын 50 чылдарының эгезинде Ховалыг Сүктер Ч. даргалаан «Сталин» Түлүш Комбу даргалаан «Бай-Булуң» колхозтарны каткаш, Балчый-оол Василий даргалаан «Гимн» колхозтун (төвү Үрбүн суурунун) бүгү чүзүн мал-маганын кежирери үениң негелдези апарган. Ынчан чүгө ыяш хемелер-биле кежер турган. Хем унунун кижилери хем кежеринге өөрөнгөн, кандыг-даа үелерде айттыг-чадаг, хеме кайда бар болдур, оон кеже бээрлер. Ниитиниң мал-маганын кежирер, эң-не таарымчалыг чер кылдыр Бидилиг хеминиң аксын шилип алганнар. Эң-не муракчы шыырак хемечилерге, алдарлыг мөге чораан Бавуу (Шейбек баштыг дээр), Сайыр-оол Х., Олчанмай, Аракчаа алышкылар, Даржаа Сат (Чингис), Сундуй Ховалыг (Ысқыт), Солдат-оол Б. Күдерек, Сандакпаа дээш, оон-даа өскелер хамааржып, дидим сугжу хемечилер турган. Ол ышкыш бода малды, чылгыны хем кежерде бызаалары кулуннары-биле кады чыгаптар. Сугже кири сүрүптөр. Оларны анаа курга черде мал хай дээн чүвө-биле демей алгырып, оларның сондан айттыг сүзүп кежер эң-не сугжу кижилер турганнар. Оларга Маскыр-оол Олай, Серен-Доржу Х., Даржаа Сат, Ысқыт Сундуй дээш, өске-даа сугжулар турган.

Амгы үеде, далай-хөлдө коргуш чокка чоруу болур, ат-сурагы аржаанывыс «Ажыг-Сугже» кадыын быжыг-лап эмненип келген республиканың кожуун-суурларынын болгаш өскээртен кээп турарларны, машина-балгады-биле кады бадырып, чоктадып, малчынарга улуг дузазын, ажиын көргүзүп, аржаанда организаастыг ажилдары кылып, ээлеп турар Ортамаа Чечек-оолду, оң командазын, катер башкарып чораан Тоспаң Чүргүй-оолду чон билер, четтиргенин илеретип турарлар. Ол ышкыш мотерлуг хемелери-биле улус чонга дузазын чедирип, хемге аргыштырылганы кылып турар, Ортаа-Хем аксында Чамбал Романны, Дамбын-оол (Чыдый Мергенни, Сарыг-Хөл аксында Мандараанын оолдары: Доруг-оол, Сыдыт-оол, Дазыл-оол алышкыларның хемелиг болуп турары чонга өөрүнчүг.

Көдээ ажил-агыйга хамаарыштыр хей мал-маганын өстүрүп чораанывыс черлерде шагдагы дег мал-маган чок. Малчынарның тайга-сында чадырлары ээнзиреп иригилээн, чамдыктарына ында-хаая, аңчылар, диңччилер кээп хонар-дүжер апарган. Ындыг-даа болза, национал телевилелге дүүштүр хуузунда мал-маганын өстүрүп, турум чурттап чоруур малчынар-араттарның бажың-балгадынга кирип, ынаар чораан болгаш билер мен. Оларга: Шогурда Торбаан Биче-уруг, Хорлуштай Александр, Бидилигге Солаан-оол Мөңгүн-оол, Каазут Хасаннын оолдары Роман, Василий, Александр алышкылар, Сүктер Шура,

Чамбал Виктор, Чыпсын А., дээш, оон-даа өскелерни адап болур. Оларның чурттап ораы бажың-нары, кажаа-турлаа көрүштүг, шевертин. Ылаңгыяда Ортаа-Хем бажында чайлагда Чамбал Викторнун туткан чадыр бажыңы, кажаазы, Дамдын-оол М. (Чыдый) бажыңын чугайлап, каастап кааны, трактор-машина, гаражтыг, телевизорну көрүп оорар. Ам бензин чарыры эң-не эвээш япон электри моторун 20 муң рубль-биле садып алыр дээш белеткенип ораын, дош-биле кежер далай кырының оруу болу бээрин манап ораын чугаалаар чордулар.

Оларның мал-маганын өстүрүп көвүдөдиринге бөрүлөр дүвүрелди, когаралды болдуруп турар, а ийи буттуг бөрүлөргө харын хем-далай кежери, орук-чириктин бергези моондакты тургузуп турар деп болур.

Мээң бо бижип турар чүүлүмге, чамдык аныктарга хамаарыштыр номчукчуларга бижээң чүүлдеримни билер, төөгүнү көрүп чурттап келген ажи-төлүнүң ажи-төлүнүн аразында адак чиник, кадык-кашпагай, ачы-дузазын көргүзүп чоруур Чаа-Хөл суурун узун назылыг улуг кижилерин адавайын баар апарган. Оларга: Бады (Шыырап Норжуңмаа) Наталья Тулушова — 86 харлыг, Тун-оол Шой-Сүүрүн, Хорлуу Ке-пеек, Седен Дукар, Доржу Чондан, Шолур Сирирмаа, Меңниг-оол Дапкай, Чолдаанайлар, Сертип Хүрэн, Ажи Ийне, Бавуу Спакай, Дамдын Маңнай, Кашпындай Сергей, Шуларал, Мажаа Чалбаа, Шактар Александр болгаш өске-даа узун назылыглар хамааржыр. Оларның кылбааны ажилы, көрбээни чүвези чок кырганнар-дыр. Ол ышкыш өске кожуун, хоорай, суурларда чурттап чоруур: Шой-дак-оол Э.Х., Сандый-оол М.Т., Өлчей М., Дагба С. дээш, өскелер-даа Чаа-Хөл чурттугларга суурунун 120 чыл болур юбилейлиг 2007 чылда база адын-бажын кованатканын кижилерге, ажи-төлгө бүгү-ле экини, кадыкшылды күзедим.

Мээң бижээним кыска сактышкынармын номчаан кижилер, номчукчулар база сактышкынарнын кыла бээр ча-давас боор деп бүзүрээр, идегээр мен.

Ажы-биле чугаалаарга, амгы үеде эрги чер-чурттувус Үрбүн хемге, оң тайга-сыннарның кыштаг-хонаштарына барып чурттай бээр, ону ээлеп шыдай бээр кижилеривисти чок деп болур. Ынчангаш өскээртен улустун чилбизи кээп ээлеп турары, ам-даа бистин де-вискээривисче кирип-ле ораы хомуданчыг. Оода-ла «Ажыг-Суг» аржааны-высты, ону башкарып, организаастыг ажилдарны чорудуп турар катер-баржалыг Органмаа Чечек-оолдун, оң де-вискээринде чайың-кыжын чурттап чоруур алышкылар Минчит-оол Уйну-оол (Артист), Анчымаа, Уйну Михаил оларның ажи-төлү чонга ачы-буянын чедирер үлө-херээнге кожуунун администрациязы Чаа-Хөл суур чагыргазы, ында ажилдап чоруур аныяк-даа, арга-дуржулганы улуг хоочун удуртукчулар-даа ам-даа деткимчезин кириер боорлар, а Енисейниң оң талазында ээн кыштагларга, тайга, чайлаанда хей чадырларга мал-маганын тудуп, үениң негелде-байдалына дүүштүр аныктар ажилдаар, чурттаар боор деп күзээр мен.

Адаан, адавааным чаңгыс чер-чурттугларымга, кады ажилдап чорааннарымга, хоочуннарга, ха-дунмага, чаа чылда кежик-чолду, кадыкшылды, бедик сүлдө-назыны күзедим.

Мартыс ДАПЫК,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.
(Гонорарын олунга).

Солун үени шинчилээн эртем ажылы

Сөөлгү чылдарда Тываның төөгүзүңге хамаарышкан чаа номнар үнүп турарыңа өөрүвөс аргажок. Мен эртемден Н.М.Моллеровтуң «Совет-тыва харылзааларның төөгүзү. 1921-1944 ч.ч.» номун улуг сонургал-биле номчуп таныштым. Ол ном 1921 чылдан 1944 чылга чедир (Тыва ССРЭ-ге каттышпаан турган үезинде) Тыва Арат Республиканың 23 чыл иштинде бот-тускайла чурттап эртен төөгүзүн шинчилээн эртем ажылы болуп турар. Ында Россияның, Моолдуң Төп архивтериниң база Сибирьниң тус чер архивтериниң документилерин ажыглаан.

1911 чылда Кыдатка хувискаал өөскээш, Тывага, Моолга ооң салдары кошкарга, Тыва Россияже көрнүп эгелээн. Ынчан даштыкы чурттарның, ылаңгыя Моолдуң Тывага хамаарыштыр политиктиг базышкыны күштүг турган.

1917 чылда Ыраккы Чөөн чүкке база Төп Азияга болуп турган улуг политиктиг шимчээштин – большевикчи хувискаал Тывага улуг салдарлыг болган. Баштай «ак» Россияның хайгааралыңа турган Тыва сөөлүндө «кызыл» Россиядан хамаарылгалыг болу берген. Россия империязы буступ дүжүп, Азия төвүндө бодунун хайгааралында биче Тываже кичээңгей салыр хире эвес апаарга, Тыва Кыдат талаже чайгылып-даа турган.

Коминтерниң удуртукчуларының бодалдары-биле алырга, чээрби чылдар үезинде Тываның дээди чагырыкчыларының аразыңа националистичи хөөн көстүп эгелээн. Олар 1912 чылдан эгелээш-ле, бот-догуннаан Тыва күрүнени тургузарын бодап алган турганнар. Оларга Монгуш Буян-Бадырғы, Куулар Дондук, Монгуш Нимажап, Монгуш Шагдыр-оол, сөөлүндө оларга каттыжа берген Талха-Сүүн, Маады Лопсан-Оссур, Монгуш Соднам хамааржыр. Олар баштай Россияның хайгааралының адаанга бот-догуннаан тускай күрүнени тургузар сорулга салып алгаш турган. А Россия Урянхай крайны Кыдатка хамааржыр деп санап турган болгаш, Ак Хаан Урянхайны баштай хайгааралга алгаш, оон чоорту составынче кирип алыр чажыт сорулганы салган. Ону 1917 чылдың хувискаалы боттандырбаан.

1921 чылда Танды-Тыва Улус Республика тургустунган-даа болза, ооң бот-догуннаан тускай хамаарышпас эргезин чедип алырыңа хөй шаптаразыннар турган. Үстүндө адааным бөлүктү «күрүне тургузукчулары» деп адай берген. Олар күрүне тургузуунун органнарын – Улуг Хурал-

ды, Чазакты, ооң иштинде Даштыкы херектер ямызын тургускаш, ажылдап кирипкеннер.

Тыва күрүнени тургузарыңа Сибревкомнуң төлээзи И.Г.Сафьянов улуг рольду ойнаан дээрге, шын эвес апаар деп автор бижип турар. Херек кырында И.Г.Сафьяновтуң дугайында хөй документилер бары-биле ол бадыткатынган. Чогум Тыва күрүнениң үндезилекчилери Монгуш Буян-Бадырғы биле Куулар Чымба болур.

1921 чылда тургустунган чаа Тыва күрүнени ССРЭ-даа, Моолдаа хамаарышпас күрүне кылдыр хүлээп алырыңа далашпайн турган. Чижээ, 1921 чылда Моолга хувискаал тиелээн-даа болза, ооң удуртукчулары сөөлүндө Улуг Моол күрүне тургузар бодалдан ойталавааннар. Ынчан безин олар Тываны Моолдуң кезээ кылдыр санап турганнар. А ССРЭ Моолга хамаарыштыр бодунуң салдары кошкатпас сорулга-биле Тываны тускай күрүне кылдыр «көрбейн» турган. Ооң кадында бот-догуннаан Тываны хүлээп көөрүңге ССРЭ-ниң удуртулгазында, Коминтернде удурланыкчылар база турган. Чижээ, РКП(б)-ниң Сибирь салбырының төлээлекчизи Шумяцкий дээрзи Урянхай Моолга каттыжып турган, ынчангаш ол Моолга каттыжар ужурулг деп чугаалаан. А Ыраккы Чөөн чүкте Коминтерниң эргелекчизи Никитенко Тывага бот-догуннаан эргени бергени частырыг-дыр деп санаан.

1921 чылда Тыва күрүнени тургузар дугайында Хемчиктин кожууннарының шитпирин И.Г.Сафьянов өске кожууннарга суртаалдап турган. Никитенко Тыва күрүнени И.Г.Сафьянов тургускаш, тыва чазактың бирги хуралын боду холгаарлап даргалаан деп хордап бижээн. Херек кырында Танды-Тыва Улус Республиканы тургускан хуралдың протоколун көөрге, хуралды И.Г.Сафьянов

эвес, а Монгуш Буян-Бадырғы даргалап эрттирген болуп турар.

Тыва күрүнениң бот-догуннаан чоруун быжыглаарыңа улуг ажылды Куулар Дондук кылган. Ол 1925 чылдың март 10-16 хүнеринде болуп эрткен Биче Хурал сессиязыңа ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазыңа соңгуткан. 1925 чылдың чайынында Куулар Дондук баштаан бирги тыва делегация Москвага чедип, Чичерин, Сэн Катаяма болгаш Фрунзе-биле ужурашкан. Ол ужуражылгага совет-тыва харылзааларның моон соңгааргы хөгжүлдениң, делегей байдалының дугайында чугаалашкан. Куулар Дондук Коминтерниң Чөөн чүк секретариатыңа баргаш, Тываны Моолга каттыштырар дугайында бодунуң бодалын чугаалаарга, Сэн Катаяма ооң-биле чөпшээрешпезин илереткеш, Тыва бот-догуннаан хамаарышпас күрүне болур ужурулг деп бодалын илереткен. Харын-даа ССРЭ болгаш Моол-биле керээ чарып алырын сүмелээн. Аңаа делегей байдалы база таарымчалыг болуп турарын сагындырган. Куулар Дондук ооң-биле чөпшээрешкеш, Моолга каттыжар деп чайгылчак бодалын иштинде арттырып алган. Шак ынчалдыр совет тала Коминтерниң деткимчези-биле Тываны Моолга кадар дугайында бодалды үзе шалкан.

1925 чылдың июль 22-де ССРЭ биле Танды-Тыва Улус Республиканың аразында керээ чардынган. Ол езугаар ССРЭ Тываны бот-догуннаан тускай хамаарышпас күрүне деп хүлээп алган. Аңаа күрүнелер аразында элчинер солчулгазын дугурушкан, экономиктиг болгаш культурулг харылзааларны калбартыры көрдүнгөн, кызыгаар айтырыын чугаалашкан. Тыва делегация республикаже чөвүлекчилер чорудар дугайында дилег кылырга, ону хандырган.

Чөвүлекчилер Тывага келгеш, ажылдап эгелээн. Оларның хөй кезин ажылын ак сеткилдиг күүседип турганы чугаажок. Ынчалза-даа чамдык чөвүлекчилер эргезин соора ажылап, туразы улгадып, ужурулг чок аажылай бээр таварылгалар тургулаан. Чижээ, тыва чазактың кол чөвүлекчизи П.Медведев чыл бюджетин боду тургускаш, Тываның

удуртукчулары-биле сүмелешпейн, Улуг Хуралче дорт дамчыдып берипкен таварылга турган. Ону делегаттар са шүгүмчүлээрге, Медведев-биле ооң эжи Ф.Разумов олар Улуг Хуралды тарады сывыртаңар деп негезинер. Куулар Дондук аңаа удурланып: «Ону ынчаар кылыр болзуңарза, мээң киржилгем чокка, мээң дузам чокка кылыңар, ону дыңнаар безин хөңүм чогул» деп чугаалаан. Ол чорук тыва удуртукчуларның чурттуң иштики айтырыларын шитпирлээрде, кымга-даа хамаарышпас чоруун бадыткаарын оралдажып турганы ол болур.

П.Пышкалло дээр база бир чөвүлекчи өске чөвүлекчи эштери-биле маргыжып, оларны Тываның политиктиг амыдыралынче хоргаарлап киреринче ыдалап, меге хоп-чип тарадып турган.

1926 чылдың август айда Улан-Батор хоорайга тыва-моол чугаалажыышкынар болган. Тыва делегацияны база-ла Куулар Дондук баштап чораан. Август 16-да тыва-моол кады ажылдажылга керээзи чардынган. Ол езугаар Моол Арат Республика Тываны бот-догуннаан тускай күрүне деп хүлээп алган. Куулар Дондук шак ынчалдыр ийи аңгы күрүне-биле керээ чарган тыва күрүне удуртукчузу болуп турар. КИМ-ниң Тывада төлээлекчизи В.Мачавариани: «Амгы Тываның эң кескү төлээзинге Куулар Дондук хамааржыр. Тываның төөгүзүңге ол ышкаш балалбас исти арттырып каан тыва политик ховар. Ол делегей байдалын база Тываның төөгүзүн хандыр билер, Кыдатта база Моолда политиктиг агымнарны хостуг сайгарып шыдаар кижин. Ийи дипломатчы миссияларның баштыны болуп, Совет Эвилели болгаш Моол-биле керээлерге адын салган. Куулар Дондук өскелерге бодаарга, Чазак Даргазыңа үр саадалкан кижин» деп бижээн.

1926 чылдың ноябрь 18-24 хүнеринде болуп эрткен ТАР-ның IV Улуг Хуралыңа Куулар Дондук Чазак Даргазыңа база катап соңгуткан.

Бо бүгү чижектерден Тыва бодунуң даштыкы политиказын чүгле ССРЭ-ниң чөпшээрели-биле чорудуп турганы көскү. Кожазы улуг күрүне ооң ажил-херектеринче дорт киржи бээр тава-

рылгалар бо-ла турган. Чижээ, 1939 чылда Тыва тараа-биле боду долузу-биле хандырылган турган. Курлавырда 5 муң тонна тараа үрели бээр чадавас деп бодааш, ону ССРЭ садып алырын элчин таварышты саналдаан. Тывадан тарааны үндүр сөөртүр өртээ улуг-дур дээш, оон ойталап каапканнар. Ол-ла чылын Моолга 1 муң тонна далган садар дээрге, ССРЭ чөпшээрэвээн.

Автор Тывага болуп турган политиктиг репрессияларның кол чылдагаанын номунда база бижип турар. Ол чүл дизе, бирээде, Японияның Моолга хамаарыштыр чорудуп турган эжелекчи политиказы база ССРЭ-де чаңгыс кижиге чүдүүр чоруу репрессияларны Тывага даштырып кирип эккелгени чылдагаан болган. Ийиде, Тываже чаадып эккелген чамдык чөвүлекчилер ол үеде Тыва күрүнениң удуртукчуларының аразында хөрлээлөп чыткан чөрүлдээлери, удурланышкынарны өрт дег чалбышталдыр өөскүткени болур. Оларга Мулюкин, Рогов, Пышкалло дээш, өскелер-даа хамааржыр.

1929 чылда РКП(б) Төп комитети Тывада чөвүлекчилерниң ажылын хынаары-биле тускай комиссия чорудар ужуруга таварышкан. Ук комиссия кижигүннери чамдык чөвүлекчилерниң арын-нүүр чогуң, политиктиг белеткениниң куду деңгелдин кайгаан. Комиссия чөвүлекчилерниң чамдызын ажылыңдан хостааш, чуртунче дедир чорудар ужуруга таварышкан. Моон соңгаар оларны РКП(б) Төп комитетиниң сүмелээни кижилерни чорударын саналдаан.

Н.Моллеровтуң бо шинчилел номун номчааш, мындыг бодалга келдим. Ол шилилгелиг берге үениң тыва удуртукчулары шылгаңгай кижилер-дир. Олар боттарын арга-дуржулгалыг күрүне ажилдакчылары кылдыр көргүскенер.

Бо номну номчуурун аныяк салгалга сүмелээр-дир мен. Номну 2005 чылда Москвага парлап үндүргөн. Ниити тиражы 1 муң экземпляр. Ол болза эртемден Н.М.Моллеровтуң 27 чыл иштинде кылып келген эртем ажылының түңнели болур.

Арбычыга ДАРЖАА.

Кызыл хоорай.

Буянның чылан

Кижин эрткен чуртталгазыңа хая көрнүп, амыдыралга болгулаан эки-даа, багай-даа чүүлдерни сактып ораарга, чамдыкта солун болгулаар. Ынчангаш мээң амыдыралымга бежен ажыг чылдар бурунгаар херек кырында болган «буянның» чылан дугайында солун болушкунну «Шынның» номчукчуларыңа бараалгаттым.

1956 чылдың чайы чүве. Чөөн-Хемчик кожууннуң Хөндергей суурунга авамның кады төрөөн акызы Куулар Кунчун дээр мээң улуг даайым суг чурттап турган. Даайымның өөнүң ишти күүйүм ол үеде мунчурап аараан – ийи буду бастынмас турган кижин, а мээң өөм ишти (ынчан чаа-ла таныжып турган үевис) үргүлчү бажы

аарыыр турган. Ооң уламындан Кызылдың башкы училищезиниң 3-кү курузун эрте доозупкаш, Чадаана хоорайның пионер лагеринге күш-культура башкылап ажылдай берген турган мен. Улуг даайымның сүмези-биле күүйүмнүң болгаш мээң өөм иштин иелдирзин Улуг Хөндергейниң аржааныңа чедирер деп дугуруштувус. Ол аржаанның турар чери кончуг кадыр-берт улуг даг бели черде чораан. Ийи аарыг киживисти 3-4 кижин айт тергезинге олуртуп алгаш чорупкан бис.

Терге чоруттунмастай бээрге, буду багай күүйүмнү шырғага чыттырып алгаш, аржаан адаанга чедирип алдывыс. Оон ыңай чоруттунмас боорга, холга көдүрүп чорааш, аржаанга чедирип келдивис. Улуг дагның таптыг-ла орта

үезинде ортулааш черде аржаан. Ол үеде аржааннаан улус арбын болган.

Ийи кижин удуур майгыны тиккеш, аарыг улзувусту аайлап, башкарып кагдывыс. Боттарывыс аржаан бажыңа аш-чемивистиң дээжин салып, ак чемивистиң үстүн чажып, оран-делегейвиске тейлеп чалбарааш, аржаанга ужу-бажывысты кақтырып, серииттенип алдывыс. Ооң соонда ийи аарыг киживисти арттырып кааш, 6-7 хонгаш кээп алыр кылдыр дугурушкаш, эеп чаныпкан бис.

Оон чүү болганыл? Буду бастынмас күүйүм соястап чорааш, аржаанга кақтырып кирип эгелээн, а бажы аарыг киживис аржааннавышаан, аш-чемин кылып, бирээзин ажаап карактап, күүйүмнүң солун чугааларын дыңнап, хире шаа-биле чурттап турганнар.

Ийи-үш хонгаш, күүйүм бир эртен удуп чыткан, а бирээзи шуглаанга ковайып олуруп алгаш,

бажын дырап олурган-дыр. Канчангаш-ла көөрге, бодунуң бажында кончуг улуг шокар чылан бажын ковайтып алган бо орган. Кортканы-биле хенертен:

— Будувуста чыланны! – деп, алгырып дүжүргөн. Бир көөрге, буду бастынмас кижизин кончуг улуг аскыр негей тонун эштип алган даштын майгын эжинде алгырып турган-дыр!

Дүвүрээзинден чыгып келген аржаанчылар соястап турган кижизин ийи бут кырында туруп алган алгырып турарга, пат кайгааннар.

Кожазында майгының ээзи ашак кижиге ол чыланны ырадып кааптар кылдыр чугаалаарга:

— Мен-не хоржок мен, ол чүвеңерни көрүп безин шыдавас кижин мен, ооң орнунга мээң кадайымга чугаалаңар — дээш, ынаваан.

Ам канчаар, өске эр улус чоорган-биле кады ол чыланны сөөртүп алгаш, хүн үнер чүкче чалап аппарып кааннар. Күүйүм

ооң соонда даянгыштыг кылаштап чорааш, аржаанга кирип алыр апарган.

Бистер дугурушкан хүнүвүсте аржааннаан улзувусту алыр дээш келиривиске, күүйүм кылаштап, даянгыштыг турар боорга, амырап, кедергей өөрзөн бис.

Бажы аарыыр киживистиң бажының аары база чүгээртээн. Шыргалап турган киживисти чанарда, аътты мундуруп каан бис. Элээн үе эрткенде, күүйүм даянгыштын чоорту кагган. Кадык болуп сегзэн. Уруг-дарыының аразыңа чорааш, сөөлүндө мырыңай 90 харлап чорааш, «кызыл-дустай» берген. Ол болушкуннуң дириг херечизи мээң өөм ишти, бистер ам 70 харлап алган, ажитөлүвүс аразында чурттап чор бис. Ол болушкун 50 чыл бурунгаар болза-даа, ону улуг өөрүшкү-биле сактып ораар-дыр бис.

Оюу СЕДИИ.

Улуг-Хем кожууннуң Торгалыг суур.

Сарыг шажын

Хуурактарны чону эки үдээн

Январь 14-те Тываның Улусчу чогадылга бажыңыга Индияда Гоман хүрээинде өөренип турар тыва хуурак оолдар Тимур Самдакка (Чөөн-Хемчиктиң Хайыракан сумудан), Алексей Сатка (Хову-Аксы суурдан), Шой-Маадыр Ондарга (Кызыл хоорайдан), Евгений Донгакка (Баян-Кол сумудан) болгаш Буян Салчакка (Тээли суурдан) бурунгу сураглыг хүрээге өөредилгезин уламчылаарлары биле ачы-дуза марафону болуп эрткен. Чаа чыл мурнунда төрөөн Тывазыңа чанып келген оолдар Индияга өөредилгезин уламчылаарының талазы-биле 5 чылдың чөпшээрел-визазын чоокку хонуктарда катап алган.

Бо оолдар Индияда өөренип турар 20 тыва хуурактарның чамдызы болуп турар. Олар Тывадан 13-14 харлыында чоруткаш, 5 чыл иштинде буддисти философияны (бурган өөредии) өөренип, ооң долу курузун өөренип доозарыңа ам-даа ол хире чыл херек. Кажан үстүнде адааныыс хуурак оолдар Гоман хүрээинде дээди шажынчы өөредилге черин доозуптарга, оларга Геше шажынчы атты тыпсыр. Ол дээрже буддисти философияның докторлары деп эртем адыңа дең болур. Шак ыңдыг бедик атты Ыдыктыг Улуг Башкы XIV Далай-Лама 24 харлыында Тибеттиң эң улуг болгаш ыдыктыг

Дрепунг, Гандэн болгаш Джокханг хүрээлеринге муң-муң лама-башкылар мурнунга шылгалдалар дужаап тургаш чедип алган. Мону чижек кылдыр алырга, ол атты камгалап алыры кайы хире бергези билдине бээр. Ынчалза-даа тыва хуурактар Индияда кызымак, эки өөренип турары марафон үзүндө билдине берген. ТР-ниң Чазаның Даргазының шажын организациялары-биле кады ажылдажылга талазы-биле бурун эргелиг төлээзи Камбаа Биче-оол Индияга чоруп тургаш, ол дугайында чоргаарал-биле дыңнаанын чыылганнарга сеткил ханыышкын-биле дамчыткан. Чижээ, Евгений Донгак судурлар билириниң талазы-биле Гоман хүрээиниң эң тергиин хуурагы деп санадып турар.

Хуурак оолдарга чылыг-чымчак сөстөрү Чазакта эргелел начальниги Наталья Кадралиева база чугаалааш, бодунуң өмүнээ-зинден хуурак оолдарга саң-хөө дузазын көргүскеш, кадартары сунган. Наталья Аврековна бо хуурак оолдарга материалдыг дуза көргүзериниң дугайында Чазактың тускай доктаалы белет-кеттингенин чугаалаан.

Оолдарга бүгү талазы-биле чедишкенин «Энерел» организациязының даргазы Анета

Бодур-Ооржак чедиргеш, аданези – Шериг-оол Дизижикович биле Сара Монгушовна Ооржактарның өмүнээзинден 10 муң рубльдиң дузазын дамчыткан.

Марафон үзүндө хуурак оолдар Индияда өөредилгезиниң, амыдырал-чуртталгазының дугайында тода чугаалап бергеннер. Оларга чону база хөй санныг айтырыгларны салып, өргүлдери шаабиле кылганнар. Аныяк хуурактарга менди-чаагай орукту, эки өөредилгени күзүн чон концерт залын шыгырт долдур чыылган. Оолдар Индияга бо хонуктарда айттынарлар.

Бистиң корр. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Богда Кегээн — ыдыктыг Башкывыс

2006 чылдың сентябрь айда Ыдыктыг IX Богда Кегээн Хутукту Чырыткылыг XIV Далай-Ламага мөңгүн-биле шуткуп кылган, кижидурт-сыны хире хемчээлдиг Калачакра бурганны ооң бодунга бүзүрүп чоруур чүдүкчү чону – тывалар, буряттар, моолдар, калмыктар болгаш делегейде өске-даа чоннарның аас-кежин дээш өргүлге берген. Бо медээни Ыдыктыг IX Богда Кегээн Хутукту декабрь 27-де меңээ телефон дамчыштыр дыңнаткан. Ол ышкаш тыва чонга болгаш Тываның Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржакка Чаа чыл таварыштыр улуг байырын чедирерин дилээн.

Төөгүвүстен алырга, Ыдыктыг Богда Кегээн дээрже, бистиң эң улуг, бедик Башкывыс болур. Тыва, Моол, Бурятия, Иркутск, Чита, Алтай аңгы-аңгы күрүнелерге хамааржып турганда болза, олар аразында сырый харылзаалыг, хүрээ-хиит, шажын-чүдүлге талазы-биле кончуг сайзыраңгай чораан. Богда Кегээн башкылар бо чурттарның үндезин чоннарының шажын талазы-биле бүзүрүп, сүзүглөп чораан эң улуг башкызы, Ыды чораан.

IX Богда Кегээнниң катап төрүмелин Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкы тыпкаш, ону дүжүлгезинге олуртур езулалын сарыг шажынның

чурумун езугаар эрттирип, Ыдыктыг Башкыны IX Богда Кегээн деп хүлээп алган.

Ук езулалды албан-биле Гоман Дацанга кылыр ужуру кандыг турганыл? Төөгүден алыр болза, шаанда Моолга, Тывага шажын чаа-ла сайзырап турар үеде, тыва, моол башкыларның хөй кезин Тибетте Амбо деп черде Таши Гоман деп хүрээге өөренип чораан. Чүге дээрже ол хүрээ Тибеттиң Кыдат болгаш Моол-биле кызыгаарыңа эң чоок. Таши Гоман төп Гоман хүрээзинге хамааржыр. Ынчангаш шажын талазы-биле сырый харылзаалар Гоман хүрээзи-биле тургустунган. Мурнунда Богда Кегээн Башкыларның үзүндө тыва, моол, бурят лама-башкыларны амгы үеде хүрээге өөренип күзүлдиг моол, тыва, бурят оолдар уламчылап турар. IX Богда Кегээн Башкы мурнунда Богда Кегээннериниң катап төрүмели дээрзи шын болганда, бистиң – тыва чонунуң улуг Башкызы IX Богда Кегээн Башкы болур.

Тывалар Богда Кегээнни салгалдан салгалче эң улуг Башкывыс деп санап чораан. Үениң өскерлишкенинниң аайы-биле төөгүнүң бо арыннарын улуг назылыг кижилер чонга шын кылдыр дамчыдып четтикпейн чок апаргылаан. Бистиң төрөөн тыва дылывыста аар-берге байдалдарда чугааланыр «А-а, Богда!» деп сөстөр безин Богда Кегээнни ыдыктап, сүзүглөп чорааны-

ның демдээ болур. Бо дээрже Богда Кегээн Башкыга идегеп, авыралды дилеп чораанының демдээ-дир. Шак-ла ыңдыг байдалдарда төвүттөр «Еше Норбу Кен!» деп чугааланыр. Еше Норбу дээрже төвүттөрүн Чырыткылыг Далай-Лама Башкыны адап турар аттарының бирээзи.

Амгы үеде Индияда болгаш өске-даа черлерде Калачакра дээн ышкаш кончуг улуг өөредиглерни чүгле Чырыткылыг Далай-Лама Башкы берип турар. Ынчаарга Тыва болгаш Калмыкияга Калачакра өөредигни бээрин Далай-Лама Башкы Богда Кегээн Башкыга чөпшээрэн. Чырыткылыг Далай-Ламаның бодунуң безин ховар берип турары өөредигни чорударыңа чөпшээрелди бергени онзагай. Тыва чонунуң кол Башкызы салгалдан салгалче Богда Кегээн бооп чораан болганда, амгы Богда Кегээн база чонунуң Башкызы болур.

Чырыткылыг XIV Далай-Лама болгаш Богда Кегээн Башкывыстың хар-назыны дөгүй берген-дир, ынчангаш тыва чон Башкыларывысты бистиң чуртка ам-даа кээр болзун, Бурган Башкының сарыг шажынын сайзырадыр болзун, ам-даа узун назын назылаар болзун дээш Ыдыктыг Бурган Башкыга, Ыдыктыг Шажын өөредигинге, Ыдыктыг Сангхага үргүлчү чалбарып чоруулунар!

Лобсан ТХУПТЕН.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Эргим киживиске — төрүттүнген хүнүнде, ол болза Маадыр-оол Иргитович НАМЗЫН – 1942 чылдың январь 18-те Мөңгүн-Тайга кожуунунуң Кызыл-Хаяга малчын өг-бүлөгө төрүттүнген. Аныяк назынындан эгелээш төрзөн колхоз-совхозунга хөй чылдар дургузунда эки малчын болуп ажылдаан. Дөрт кыс, бир оолдун хүндүткелдиг адазы. Эргим, ынак ачавыска, кырган-ачавыска 65-тээн юбилейин таварыштыр байыр чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, өг-бүлезинге аас-кежикти, ам-даа хөй чылдарда бистиң аравыска омак-сергек чурттаарын сеткиливис ханызындан күзөдивис.

Уйнуктары, уруглары, күдээлери, оглу, керни.

Кыш коргунчуг эвес

Мал кыштаглаашкынының ниити байдалы Сүт-Хөл кожуунда багай эвес.

Суг-Аксы суурда мал тудуп, оларны кыштадып турар өг-бүлелер эвээш эвес. Мында Кирилл Ооржак, Маадыр-оол Ондар, Семен Бай-Кара, Владимир Ооржак, Омак Донгак, Дукур Монгуш, Борис Ондар малдарын хур кыштадып турар. Оларның коданнарында ам-даа 20-25 тонна сиген курлавыры бар, ынчангаш ажыл-ишчилерге кыш коргунчуг эвес. Пенсионер Норбу Ховалыг чылдың дөрт ээлчээнде саар инектерни тудуп, ажаап, азырап келген. Бодунуң херегелинден артык судун чонга садып турар. Шак мындыг малчыннар кожуунда хөй.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлөттүр килдистери — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8325. Чагыг 4.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 В ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетиниң-Кравченко, 1).

Солунда парлалтың материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылылар.